

บทที่ 3

สาระคำสอนในอรรถกถาชาดก

สาระคำสอน ได้แก่หลักคำสอนสำคัญซึ่งแสดงให้เห็นคุณค่าของวรรณคดีเรื่องนั้นๆ ที่มีต่อคนในสังคม ในบางตำราเรียกหลักคำสอนเหล่านี้ว่าแก่นเรื่อง¹ วรรณคดีที่เน้นสาระคำสอน อาจอธิบายด้วยการให้เหตุผลโดยยกข้อพิสูจน์หรืออุทาหรณ์มาอ้าง² มีเนื้อหาเป็นเชิงสั่งสอนทั้งในทางโลกและในทางธรรม อาจเป็นการสั่งสอนชนบทรวมเนียมประเพณี ศาสนาและจริยธรรมอันเป็นแนวทางประเพณีของบุคคลในสังคม³

โดยทั่วไปแล้ว สาระคำสอนในวรรณคดีเรื่องหนึ่งๆ นั้น ประกอบด้วยคำสอนโดยตรงและคำสอนโดยอ้อม คำสอนโดยตรง ได้แก่เนื้อหาสาระที่ปรากฏชัดเจนในตัวบทกล่าวถึงเรื่องใด มีสาระสำคัญอย่างไร ซึ่งมักเป็นสองแนวทางกว้างๆ คือ ข้อควรปฏิบัติและข้อห้ามไม่ให้ปฏิบัติ ส่วนคำสอนโดยอ้อม ได้แก่เนื้อหาสาระที่แฝงไว้ ซึ่งสะท้อนให้เห็นคติความเชื่อและค่านิยมของคนในสังคมในสมัยหนึ่ง หรืออาจมีคติความเชื่อและค่านิยมสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

เมื่อพิจารณาสาระคำสอนที่ปรากฏใน อรรถกถาชาดก แล้ว จะเห็นคำสอนโดยตรงที่อาจจำแนกออกเป็นหัวข้อได้ดังนี้ หลักในการดำเนินชีวิต หลักในการปฏิบัติตนต่อผู้อื่น หลักในการครองเรือน หลักในการปกครอง หลักในการรับราชการ และหลักในการเป็นนักบวช ส่วนคำสอนโดยอ้อม ได้แก่การสะท้อนให้เห็นความคิดเรื่องกฎแห่งกรรม และสะท้อนค่านิยมในสังคมไทยที่สอดคล้องกับหลักธรรมในพุทธศาสนา

---

¹ ลีธธา พินิจภูวดล, *วรรณกรรมสุโขทัย* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2524), หน้า 23.

² อาบรามส์ เอ็ม.เอช. "didactic literature," *อธิบายศัพท์วรรณคดี, แปลและเรียบเรียงโดย ทองสุก เกตุโรจน์* (กรุงเทพฯ : กระทรวงศึกษาธิการ, 2529), หน้า 79.

³ ศรีสุดา จริยากุล, "วรรณคดีคำสอน," *เอกสารประกอบการสอนชุดวิชาภาษาไทย 4* (นนทบุรี : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, 2532), หน้า 5.

3.1 หลักในการดำเนินชีวิต

ในสังคมอินเดียสมัยพุทธกาลนั้น เป็นสังคมแบบที่เรียกว่าสังคมไม่ซับซ้อน (simple society)⁴ ซึ่งเป็นสังคมในระยะต้น ประกอบด้วยคนสองระดับใหญ่ๆ คือ ผู้ปกครองและผู้อยู่ใต้ปกครอง ต่อมาสังคมได้พัฒนาขึ้นเป็นสังคมซับซ้อน (complex society) ผู้คนต่างแสวงหาความสงบสุขที่แท้จริงในชีวิต พุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นท่ามกลางศาสนาพราหมณ์และลัทธิอื่นๆ การดำเนินชีวิตสิ่งสำคัญที่จำต้องมีคือปัญญาและการเรียนรู้ ในอรรถกถาชาดกก็ได้เน้นเรื่องคุณของการมีปัญญาไว้ในชาดกหลายเรื่อง นอกจากนี้ ยังสอนให้มีความเพียร ให้เห็นคุณและโทษของวาจา ให้รู้จักประมาณตน ไม่โลภ มีความอดทนและเป็นผู้รู้จักกาลเทศะ ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

3.1.1 การมีปัญญา

พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน ฉบับ พ.ศ.2525 ได้ให้ความหมายของ "ปัญญา" ไว้ว่าหมายถึง ความรอบรู้, ความรู้ทั่ว, ความฉลาดเกิดแต่เรียนและคิด⁵ เมื่อมีปัญญาแล้วก็ย่อมเกิดปฏิภาณ คือมีเขาวนใจในการกล่าวแก้หรือโต้ตอบได้ฉับพลัน สามารถแก้ปัญหาเฉพาะหน้าได้ในอรรถกถาชาดกจึงได้เน้นให้เห็นความสำคัญของปัญญา เพราะปัญญาจะช่วยให้เกิดการพิจารณาสังเกต ไตร่ตรองให้รอบคอบและสามารถแยกแยะความดีความชั่วได้ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ก็ได้ขยายความคำสอนเรื่องปัญญาไว้ว่า

ความรู้ความเข้าใจเป็นแก่นนำของความประพฤติปฏิบัติ เป็นส่วนสำคัญที่ต้องใช้ตลอดตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุด เมื่อพูดอย่างสั้นจึงเรียกจริยธรรมนี้ว่า การเป็นอยู่ด้วยปัญญา และเรียกบุคคลผู้มีจริยธรรมนี้ว่าบัณฑิต แปลว่า ผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญา⁶

⁴ ปรีชา ช้างขวัญยืน, *ทรงสนะทางการเมืองของพระพุทธศาสนา* (กรุงเทพฯ : โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540), หน้า 9.

⁵ ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525* (กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, 2538), หน้า 528.

⁶ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ*, พิมพ์ครั้งที่ 7 (มูลนิธิธรรม มหาลจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541), หน้า 733.

ในอรรถกถาชาดก 111 เรื่อง กล่าวถึงเหตุการณ์ต่างๆ ที่แสดงให้เห็นคุณของการมีปัญญาและปฏิภาณไหวพริบในการแก้ปัญหาของตัวละคร ซึ่งมีลักษณะที่น่าสนใจดังนี้ 1) ใช้ปัญญาเพื่อแก้ปัญหาและไขปริศนา 2) ใช้ปัญญาเพื่อช่วยให้ตนและบริวารพ้นภัย 3) ใช้ปัญญาเพื่อเตือนสติผู้อื่น และ 4) โทษของการไม่มีปัญญา

1) ใช้ปัญญาเพื่อแก้ปัญหาและไขปริศนา

อรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงการใช้ปัญญาเพื่อแก้ปัญหาและไขปริศนา หมายถึงเป็นการใช้ปัญญาและเขาวินวโหวพริบในการไขปริศนาหรือตอบปัญหา เพื่อเป็นการพลิกสถานการณ์ร้ายให้กลับเป็นดีได้ มีชาดก 45 เรื่องที่กล่าวถึงการใช้ปัญญาแก้ไขสถานการณ์เฉพาะหน้า หรืออาจเป็นการใช้ปัญญาในทางสร้างสรรค์ทำให้ตนมีฐานะที่ดีขึ้นกว่าเดิม หรืออาจเป็นการอธิบายขยายความหลักธรรมให้ชัดเจนแจ่มแจ้ง

การใช้ปัญญาในอรรถกถาชาดกอาจจำแนกตามฐานะทางสังคมของตัวละครในเรื่องออกเป็น การแสดงปัญญาของพระราชา ดังในเรื่อง **คามณีจินตชาดก** (58/51-71) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็น อาทาสมุขกุมาร ได้ถูกอำมาตย์ทั้งหลายทดสอบปัญญาและความรอบรู้ก่อนจะขึ้นครองราชย์ต่อจากพระบิดาและเมื่อได้ครองราชย์เป็นพระเจ้าอาทาสมุขแล้ว ทรงตัดสินใจตัดสินคดีความของพราหมณ์คามณีจินตและทรงไขปริศนาหลายข้อให้แก่ชาวบ้านได้อย่างเรียบร้อย เช่นกันกับ **มณิกุณฑลชาดก** (58/707-712) พระราชาได้แสดงปัญญาเรื่องโลกธรรม 8 ต่อพระราชาที่เป็นข้าศึก จนทำให้พระราชานั้นเกิดความศรัทธา ผู้เป็นพระราชาจึงควรเป็นผู้ที่ปัญญา และมีคุณธรรมจึงจะเป็นที่ยำเกรงของคนทั่วไป

อำมาตย์ ราชบุโรหิตและราชเสวก นับเป็นกลุ่มคนที่มีบทบาทสำคัญในการถวายคำแนะนำและความรู้แก่พระราชา ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการปกครองบ้านเมืองดังที่ปรากฏในเรื่อง **มโหสถชาดก** (63/303-568) หรือ **มหาอุมมังคชาดก** ซึ่งเป็นอรรถกถาชาดกที่แสดงความเฉลียวฉลาดของมโหสถบัณฑิต ซึ่งได้ใช้ปัญญาในการแก้ปัญหาต่างๆ ได้แก่ **สัตพสหการปัญหาชาดก** (56/423-423) ว่าด้วยเรื่องของเครื่องประดับที่ถูกหญิงหนึ่งขโมยไป มโหสถตัดสินใจคดีได้เมื่อถามถึงของหอมที่นำมาอบร่ำเครื่องประดับนั้น **คัทรภปัญหาชาดก** (56/425-426) ว่าด้วยเรื่องปัญหาบิดาประเสริฐกว่าบุตรทั้งหลายในทุกที่ทุกสถานหรือไม่ มโหสถจึงได้ยกฉากม้าอัศดรมาเปรียบให้ประจักษ์ในคำตอบนั้น **อมราเทวีปัญหาชาดก** (56/426-426) เป็นเรื่องที่มโหสถใช้ปัญญาทดสอบนางอมรเทวีและได้นางมาเป็นภรรยา และ **สิริกาลกรณินชาดก** (57/228-228) ว่าด้วยเรื่องกาลกรณินยอมไม่อยู่ร่วมกับสิริ มโหสถใช้ปัญญายกเรื่องของพระนางอุทุมพรเทวี ก่อนที่

นางจะได้มาเป็นมเหสีของพระเจ้าวิเทหะ นางเคยถูกสามีคนก่อนทิ้ง เพราะเห็นว่านางเป็นกาลกิณี มาเป็นอุทาหรณ์ในการอธิบายว่า การสมาคมนั้นคนต่างกันย่อมคบกันไม่ได้

นอกจากนี้ ยังมีเรื่อง **เทวตาศัพทสาคร** (58/705-706) **ภริยาสาคร** (59/939-942) **สิริเมณฑกสาคร** (61/80-85) **ปัญจบัณฑิตสาคร** (61/234-238) และ **ทกรักษสาคร** (61/455-461) ซึ่งแสดงการทดสอบปัญญาของมโหสถในการตอบปัญหาต่างๆ รวมทั้งการแสดงปัญญาในการเลือกคู่ใน **อมราเทวีปัญหา** (56/426-426) และใน **สิริเมณฑกปัญหา** ได้กล่าวสรรเสริญผู้มีปัญญาไว้ว่า

ปัญญาเป็นที่สรรเสริญแห่งสัตบุรุษทั้งหลาย สัตบุรุษทั้งหลาย
สรรเสริญปัญญาว่าประเสริฐแท้จริง สิริเป็นที่ใคร่ของพวกเขา
พวกเขาใคร่ซึ่งสิริยินดีในภคสมบัติ ก็ความรู้ของเหล่าท่านผู้รู้
ใครๆ ซึ่งเปรียบด้วยอะไรไม่ได้ คนมีสิริยอมไม่ล่วงเลยคนมีปัญญาในกาล
ไหนๆ ข้าพระองค์เห็นความอย่างนี้จึงกราบทูลว่า คนมีปัญญานั้นแลเป็น
ผู้ประเสริฐ คนเขลาเมียศหาประเสริฐไม่ (63/381)

การแก้ปัญหาลุล่วงไปได้ของมโหสถบัณฑิต ช่วยให้เห็นความสำคัญของการมี "ปัญญา" โดยเฉพาะการใช้ปัญญาต่อสู้กับศัตรูที่มุ่งหวังคิดแต่จะทำร้ายเพราะความอิจฉาริษยา และมุ่งจะทดสอบปัญญามากกว่าจะมุ่งทำลายชีวิต มโหสถบัณฑิตแสดงให้เห็นว่าสามารถใช้ปัญญาช่วยแก้ปัญหให้แก่ตนเอง บริวาร ประชาชนทั่วไปตลอดจนพระราชและพระญาติซึ่งเป็นการแก้ไขสถานการณ์เพื่อประโยชน์สุขของส่วนรวม นับว่าเป็นการนำเสนอคำสอนเกี่ยวกับการใช้ปัญญาอย่างไม่เบียดเบียนตนและผู้อื่นได้อย่างละเอียดลึกซึ้ง

นอกจากเรื่อง **มโหสถสาคร** แล้ว ยังมีอรรถกถาสาครที่แสดงให้เห็นคุณของการมีปัญญา ของผู้เป็นราชเสวกในเรื่อง **ติตถสาคร** (55/294-298) กล่าวถึงอำมาตย์ผู้ถวายอภินันทนาการแด่พระราชินีได้กราบทูลให้เปลี่ยนท่าน้ำของม้ามังคลอศวราช ม้าจึงยอมอาบน้ำ เช่นเดียวกับ **วาโลทกสาคร** (57/187-191) ผู้เป็นราชเสวกได้ทูลชี้แจงแก่พระราชินีที่ม้าสินธพมีอาการแปลกแตกต่างกับลา แม้ว่าจะมีอาการเมาสุราเช่นกัน แต่ก็เอะอะโวยวายแสดงกิริยาต่างกัน ใน **ปุลณนทีสาคร** (57/338-342) กล่าวถึงการให้ปัญญาของปุโรหิตซึ่งออกจากตำแหน่งแล้ว แต่สามารถไขปริศนาของพระราชินีได้กลับไปรับราชการอีกครั้ง และใน **วิธูรสาคร** (64/296-483) กล่าวถึงวิธูรบัณฑิตเป็นผู้ถวายอภินันทนาการแก่พระเจ้าธัญชัยโกรพยราช ได้เป็นผู้ตัดสินระหว่างพระอินทร์ พระยานาค พระยาครุฑ และพระเจ้าธัญชัยโกรพยกุมาร ในเรื่องว่าศีลของผู้ใด

ประเสริฐกว่ากัน โดยว่าเป็นศีลที่มีคุณธรรมเสมอกัน ทั้งสี่ต่างพากันยกย่องสรรเสริญวิบุรุษบัณฑิตว่าเป็นผู้มีปัญญาหาผู้ใดเสมอมิได้

ในอรรถกถาชาดกได้แสดงปัญญาของผู้เป็นอาจารย์ทศปาโมกข์ ดังใน **ปโรสหัสสชาดก** (56/379-382) กล่าวถึงดาบสผู้เป็นอาจารย์ทศปาโมกข์ ได้แสดงปัญญาสั่งสอนศิษย์จนศิษย์ยอมรับและเชื่อฟัง พร้อมทั้งให้ความเคารพดังเดิม เช่นเดียวกับเรื่อง **ปโรสตชาดก** (56/390-391) ใน **อุสชาดก** (58/632-640) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นทศปาโมกข์อาจารย์พิจารณาคุณลักษณะพระราชาบุตรพระเจ้าพาราณสี เห็นว่าถ้ามีพระราชาบุตรสืบไปจะคิดขบถ จึงผูกมนต์ป้องกันมิให้คิดขบถได้ ไม่เพียงแต่อาจารย์เท่านั้นที่สามารถใช้ปัญญาในการแก้ปัญหาและไขปริศนา แม้แต่คนธรรมดาทั่วไป หากรู้จักใช้ปัญญาในทางสร้างสรรค์แล้ว ก็สามารถประสบความสำเร็จได้ ดังใน **จุลลกเศรษฐีชาดก** (55/183-196) จุลพันเตวาลิก บุรุษยากจน วันหนึ่งได้ยินจุลลกเศรษฐีแนะนำว่าให้เอาหนุตายไปขายเป็นทุนเริ่มต้น และด้วยปัญญาทำให้เขามีเงินมากมายมาทำการค้า แล้วเดินทางเรือไปค้าขายได้กำไรเป็นหลายเท่า ด้วยความกตัญญูต่อเศรษฐีจึงคิดจะแบ่งทรัพย์ไปให้จุลลกเศรษฐี ท่านเศรษฐีเห็นถึงความมีปัญญาของบุรุษนี้จึงยกบุตรให้เป็นภรรยา

นอกจากนี้ ชาดกยังได้แทรกหลักธรรมเรื่องคุณประโยชน์ของการศึกษาหาความรู้ดังที่พระบรมศาสดาปรารภการศึกษาของพระราหุล ในเรื่อง **ติปัลลัตถมิกชาดก** (55/258-264) และ **ติตติรชาดก**(58/506-511) ชาดกเหล่านี้กล่าวถึงความเอาใจใส่หมั่นศึกษาหาความรู้ของพระราหุล ซึ่งเป็นบ่อเกิดของปัญญาและจะนำไปสู่ความสำเร็จในการดำเนินชีวิต ดังที่ จุลธนุคหบัณฑิต ผู้ที่มีรูปร่างพิการ แต่เพราะด้วยปัญญาและความกล้าหาญ จึงสามารถรับราชการสนองเบื้องพระยุคลบาทได้ใน **ภิมเสนชาดก** (56/264-271)

การใช้ปัญญาในอรรถกถาชาดกหลายเรื่องข้างต้น เป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าของตัวละครที่มีฐานะและบทบาทที่หลากหลายในสังคม เป็นการนำปัญญาที่ตนมีมาแก้ไขสถานการณ์ให้เป็นไปในทิศทางที่ดีขึ้นทั้งชีวิตตนและผู้อื่น การมีปัญญาของตัวละครในชาดกเรื่องข้างต้นนี้ นอกจากจะมีพื้นฐานปัญญามาแต่กำเนิด ที่เรียกว่า **สชาติปัญญา** แล้ว ปัญญา ยังเกิดจากการรับรู้จากการฟังการอ่าน การดมกลิ่น รวมเรียกว่า **สุตมัยปัญญา** ปัญญาเกิดได้จากการคิดค้นพิจารณาหาเหตุผล เรียกว่า **จินตมัยปัญญา** และเกิดจากการปฏิบัติอบรมให้ตัวปัญญาเกิดขึ้น เรียกว่า **ภาวนามัยปัญญา**⁷ ดังนั้น ปัญญาเป็นสิ่งที่สร้างขึ้นได้จากการเรียนรู้ การคบหาบัณฑิต และการฝึกปฏิบัติทั้งนี้ เพื่อนำไปใช้ในทางสร้างสรรค์เพื่อให้เกิดประโยชน์ในชีวิตประจำวัน

⁷ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า 52.

2) ใช้ปัญญาเพื่อให้ตนและบริวารพ้นภัย

การใช้ปัญญาเพื่อให้ตนและบริวารรอดพ้นจากอันตรายนั้น ได้แก่ การแสดงปัญญาในการเอาตัวรอดปลอดภัยเมื่อถูกทำร้ายอย่างที่มุ่งจะทำลายชีวิต ซึ่งนอกจากจะมีปัญญาแล้ว ยังต้องมีความรอบคอบ ช่างสังเกตและไม่ประมาท ในอรรถกถาชาดก 23 เรื่อง กล่าวถึงการเอาตัวรอดของตัวละครต่างๆ ด้วยการใช้ปัญญาในการหาวิธีการตอบโต้ของศัตรูบ้าง หรือหาหนทางแก้ไขปัญหาเพื่อความอยู่รอดด้วยการดำรงชีวิตอย่างระมัดระวังภัย เช่น ในเรื่อง อปัทนิกชาดก (55/154-170) ได้กล่าวถึงการใช้ปัญญาในการดำเนินชีวิตให้รอดปลอดภัยจากการตกเป็นอาหารของพวกเขาอีกชนิ

ความรอบคอบและการมีปัญญาช่วยให้รอดพ้นจากความตายได้ ดังที่ปรากฏในเรื่อง กุรุณคมิชชาดก (55/279-281) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกวาง แต่มีความรอบคอบจึงไม่ตกเป็นเหยื่อของนายพราน

ใน ผลชาดก (56/79-82) พ่อค้าเกวียน ได้พาบริวารไปค้าขายต่างเมือง แต่ด้วยความสังเกตและมีปัญญาไตร่ตรอง จึงไม่กินผลไม่มีพิษ

เรื่อง โรมชาดก (58/215-220) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนกพิราบ รู้เท่าทันดาบสฤๅษีคนหนึ่งที่วางแผนจะจับนกพิราบมากิน ทั้งนี้เพราะความสังเกตและรอบคอบ จึงทำให้นกพิราบหนีได้ทัน เรื่องทำนองนี้ได้ปรากฏในชาดกหลายเรื่อง ได้แก่ โคนชาดก (58/550-554) กล่าวถึงพญาเหยี่ยวรู้เท่าทันดาบสชิว ที่จะหลอกฆ่าเอามากินเป็นอาหาร ในที่สุด ดาบสนี้ก็ถูกพญาเหยี่ยวจับไล่ออกจากหมู่บ้านไป ธิมัทธชาดก (59/97-103) เป็นเรื่องของพญานกรู้เท่าทันกาที่ ทำที่ เป็นผู้มึนศีล แต่มีพฤติกรรมขโมยกินไข่และลูกนกจนอิม จึงลงโทษกาด้วยการรุมจิกตี จนกาตัวนี้ถึงแก่ความตาย มุสิกชาดก (56/501-504) และ อัคคิกชาดก (56/50-507) เป็นเรื่องของพญาหนูรู้เท่าทันสุนัขจิ้งจอกที่กินหนูปริวารของตนไปหลายตัว จนฝูงหนูมีจำนวนน้อยลง จึงช่วยกันรุมฆ่าสุนัขจิ้งจอกตาย

เป็นที่น่าสังเกตว่า เมื่อเนื้อเรื่องมุ่งสอนไปในหัวข้อของการใช้ปัญญาแล้วก็มุ่งแสดงให้เห็นความสำคัญของปัญญา ที่นำไปสู่การแก้ไขให้สามารถรอดพ้นจากอันตรายที่เกิดขึ้นกับตนและบริวาร เช่น ใน ตโยธรรมชาดก (56/100 -104) กล่าวถึงชะตากรรมของผู้คิดจะฆ่าวานรพระโพธิสัตว์ แต่เมื่อฆ่าไม่สำเร็จก็ถึงกับอกแตกเป็นเจ็ดเสี่ยง หรือใน สกุนคมิชชาดก (57/113-116) เหยี่ยวที่จะมากินนกมูลไถพระโพธิสัตว์ ก็ถูกนกมูลไถล่อหลอกจนเหยี่ยวพุ่งชนก้อนดินขนาดใหญ่ถึงแก่ความตาย การใช้ปัญญาแก้ไขสถานการณ์เช่นนี้ ทำให้เห็นโทษของการเบียดเบียนผู้อื่นของตัวละครฝ่ายร้ายซึ่งมักจบลงด้วยความตาย การแสดงการกระทำของตัวละครร้ายเหล่านี้ ในที่สุด

แล้วย่อมก่อให้เกิดความหายนะจากการกระทำของตนเองที่ปองร้ายต่อผู้อื่น หรือมุ่งจะให้ผู้อื่นตกเป็นเหยื่อกิเลสของตน ได้แก่ ความโลภ โกรธ และหลง แต่เมื่ออีกฝ่ายมีปัญญาปกป้องตนและสามารถตอบโต้ได้อย่างทันท่วงที ย่อมทำให้ผู้คิดร้ายไม่อาจป้องกันตนเองได้ต้องจบชีวิตไปตามยถากรรม

การมีปัญญานั้นไม่เพียงแต่จะทำให้ตนเองรอดพ้นจากความตายเท่านั้น บางครั้งยังช่วยให้บริวารปลอดภัยจากอันตรายอีกด้วย ดังที่ปรากฏในเรื่อง กุฎกรชาดก (55/282-286) สุนัขจ่าฝูงได้ช่วยให้บริวารรอดพ้นจากการถูกฆ่าหมู่ ใน ดินทุกชาดก (57/151-155) พญาวานรได้ปลอบประโลมให้บริวารหายตื่นตระหนกและรอคอยลูกวานรตัวหนึ่งมาช่วยได้สำเร็จ และใน สกุนชาดก (58/426-429) พระยานกได้เตือนฝูงนกทั้งหลายให้ย้ายที่อยู่อาศัยเมื่อสังเกตเห็นควันไฟเกิดขึ้นบริเวณนั้น

ในอรรถกถาชาดกที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่าคำสอนเรื่องการใช้สติปัญญา ความช่างสังเกตและมีความรอบคอบ ย่อมทำให้ตนเองและพวกพ้องรอดพ้นจากอันตรายได้ นอกจากนี้ยังสอนให้ใช้ปัญญาช่วยเหลือผู้อื่น ให้พ้นจากความหายนะและการถูกทำลายจากศัตรูและภัยธรรมชาติ

3) ใช้ปัญญาเพื่อเตือนสติผู้อื่น

การใช้ปัญญาในลักษณะนี้คือ ใช้ปัญญาในการหาอุบายเพื่อเตือนสติให้ผู้อื่นได้ระลึกถึงสิ่งที่ควรทำ เช่น เตือนสติให้เลิกเสรำโคกต่อคนที่เสียชีวิตไปแล้ว หรือเป็นการให้คำแนะนำที่มีค่าต่อการดำเนินชีวิตต่อไป ในอรรถกถาชาดกมีการใช้ปัญญาเพื่อการเตือนสติผู้อื่น 17 เรื่อง เช่น ทสรถชาดก (60/72-84) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระรามบัณฑิต ได้ปลอบให้พระลักษณบัณฑิตและพระนางสีดา ผู้เป็นพระภาดาและพระภาคินีหายเสรำโคกเมื่อทรงทราบว่า พระเจ้าทสรถมหาราช พระราชบิดาสวรรคตแล้ว พระรามบัณฑิตได้ทรงใช้ปัญญาด้วยการให้พระน้องทั้งสองลงไปแช่ในน้ำก่อนแล้วจึงแจ้งข่าว แม้กระนั้นทั้งสองพระองค์ก็เสียพระทัยมาก สลบไปถึงสามครั้ง พระภคตกุมารทรงเห็นพระรามบัณฑิตทรงไม่เสรำโคกจึงตรัสถามว่าอะไรเป็นตัวการให้พระองค์ไม่เสรำโคก พระรามบัณฑิตได้กล่าวเป็นคาถาหลายบท ดังข้อความที่ว่า

คนเราไม่สามารถจะรักษาชีวิตที่คนเป็นอันมากพร้าเพื่อถึง
นักปราชญ์ผู้รู้แจ้งจะทำตนให้เดือดร้อนเพื่ออะไรกัน

เวลาเข้าเห็นกันอยู่มากคน พอถึงเวลาเย็นบางคนไม่เห็นกัน
เวลาเย็นเห็นกันอยู่มากคน พอถึงเวลาเช้าบางคนไม่เห็นกัน

...
คนฉลาดฟังดับไฟที่ไหม้เรือนด้วยน้ำฉันใด คนผู้เป็นนักปราชญ์
ได้รับการศึกษามาดีมีปัญญาเฉลียวฉลาด ฟังรับกำจัดความโศกที่เกิดขึ้นโดย
ฉับพลันเหมือนลมพัดปยุ่นฉันนั้น (60/72-73)

ข้อความนี้แสดงให้เห็นว่าความมีปัญญาของบัณฑิต ย่อมก่อให้เกิดความมีสติ เกิด
การอุทิศและระงับความเศร้าโศกได้

ในเรื่อง **มตบัณฑิตชาดก** (59/961-983) มตบัณฑิตได้เตือนสติวาสุเทพมหาราชให้
หายเศร้าโศกเมื่อต้องสูญเสียพระโอรสไป เช่นกันกับเรื่อง **มตโรทนชาดก** (58/490-495) กล่าวถึง
บัณฑิตในสมัยโบราณว่าเป็นผู้รู้จักโลกธรรม 8 คือการตระหนักว่ามีลาภ เสื่อมลาภ มียศ เสื่อมยศ
มีสุขมีทุกข์และการสรรเสริญนินทาเป็นธรรมดาโลก ทำให้ไม่โศกเศร้าในสิ่งที่แตกทำลายไป

แม้แต่นักบวชเอง เมื่อขาดสติและปัญญาก็ไม่อาจตัดใจจากความโศกเศร้าได้ใน **มิด
โปตกชาดก** (58/854-860) ท้าวสักกเทวราชทรงลงมาเตือนดาบสซึ่งมัวแต่เสียใจ เมื่อลูกเนื้อที่ตน
เลี้ยงไว้ตายไป

นอกจากนี้ ยังมีการใช้ปัญญาออกอุบายเพื่อเตือนสติ หรือสั่งสอนในเรื่องที่ไม่ควรทำ
เช่นเรื่อง **การันทียชาดก** (58/750-756) การันทียมาณพ ได้หาอุบายเตือนสติอาจารย์ของตน ใน
เรื่องการรู้จักที่เลือกให้ศีลแก่คนที่ขอเท่านั้น และใน **พราหณ์ชาดก** (58/618-625) กล่าวถึง
อำมาตย์ พระโพธิสัตว์ได้เตือนให้พระเจ้าพรหมทัตทรงสร้างโคก เพราะทรงมัวแต่เสียตาย
ทรัพย์สินที่พระฉัตตกุมาร โอรสของพระเจ้าโกศลซึ่งได้กลับมาลักทรัพย์สมบัติของพระองค์คืนกลับ
ไป

จากที่ได้กล่าวมา จะเห็นว่า คุณธรรมเรื่องการใช้ปัญญาเพื่อแก้ปัญหาในการดำรงชีวิต
เป็นเรื่องสำคัญที่พระพุทธเจ้าทรงนำมาสั่งสอนและยกเรื่องต่างๆ ในชาดกมาแสดงให้เห็นคุณหรือ
ผลดีของการมีปัญญา โดยเฉพาะการใช้ปัญญาที่ช่วยให้รอดพ้นจากอันตรายได้ ทั้งนี้ ผู้ปวารณา
ปัญญา ควรมีลักษณะของบัณฑิตด้วย ได้แก่ ความช่างสังเกต การคิดใคร่ครวญอย่างรอบคอบ
และอาจรวมทั้งกล้าตัดสินใจจึงจะสามารถแก้ปัญหาในการดำเนินชีวิตได้อย่างทันที่ เมื่อ
ชุมชนในสังคมได้รับความรู้ และได้แบบอย่างจากการใช้ปัญญาในอรรถกถาชาดกแล้วผู้ฟังก็ควรมี
ปัญญาขบคิดสาระคำสอนที่ได้จากชาดก ทั้งนี้ เพื่อเป็นการนำสารธรรมไปใช้ให้เกิดประโยชน์แก่

ส่วนรวม และไม่นำไปใช้ในการเบียดเบียนผู้อื่น ความคิดนี้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการมีความเมตตา ควบคู่ไปกับการมุ่งมั่นที่จะช่วยเหลือหรือพัฒนาสังคมให้เจริญก้าวหน้าต่อไปได้

4) โทษของการไม่มีปัญญา

มีอรรถกถาชาดก 26 เรื่อง กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญา ซึ่งมักนำความหายนะมาสู่ตน ดังเรื่องอุทาหรณ์ของกระต่ายใน ทัทธภายชาดก (58/530-537) กล่าวถึงกระต่ายตัวหนึ่งไม่มีปัญญา อีกทั้งยังขาดสติและความรอบคอบที่จะพิจารณาไตร่ตรองก่อนที่จะวิ่งหนีเพราะคิดว่าโลกถล่ม

คนไม่มีปัญญานั้น บางครั้งเมื่อถูกตำหนิก็กลายเป็นคนพาลเพราะตนไม่สามารถจะใช้ปัญญาทำในสิ่งที่ผู้อื่นทำได้ เปรียบดังวานรตัวหนึ่ง เมื่อถูกนกขมิ้นติเตียนว่าเป็นผู้ไร้ปัญญาที่แม้แต่จะสร้างบ้านของตนเองเพื่อเป็นที่คุ้มหัวก็ยังไม้อาจทำได้แม้จะมีมือเท้าคล้ายคนใน กุฎิพุทธชาดก (58/522-529)

นอกจากนี้แล้ว คนที่โง่เขลา ยังแสดงให้เห็นความน่าสมเพชด้วยการแสดงกิริยาซ้ำๆ หรือกล่าวซ้ำๆ เป็นการประจานตนว่าไม่มีปัญญาที่จะตอบสิ่งใดในเรื่อง นังคลิสชาดก (56/475-479) ความไม่มีปัญญาในเรื่องนี้ อาจพิจารณาว่าไม่ใช่ความผิดของศิษย์ผู้นั้น แต่ก็เป็นเรื่องสมควรให้ความสำคัญ เพราะการเรียนการสอนจะเกิดผลได้ย่อมต้องใช้ปัญญาเป็นพื้นฐาน ดังนั้น การถ่ายทอดความรู้ให้แก่ผู้ใดก็ตาม ควรพิจารณาพื้นฐานเสียก่อนว่าเขาพร้อมจะรับหรือไม่ พระพุทธเจ้าก็ทรงได้แบ่งกลุ่มคนตามลำดับปัญญาออกเป็น 4 กลุ่มโดยเปรียบกับดอกบัว 4 เหล่าว่า

1. บุคคลผู้รู้เข้าใจได้ฉับพลัน แต่พอยกหัวข้อขึ้นแสดงเท่านั้น เรียกว่า *อุคฆฏิตัญญู* เทียบกับบัวพุดน้ำ แต่พอรับสัมผัสรัศมีตะวันก็บาน ณ วันนั้น
2. บุคคลผู้สามารถรู้เข้าใจได้ ต่อเมื่อท่านอธิบายความพิสดารออกไป เรียกว่า *วิปจิตัญญู* เทียบกับบัวปริมน้ำ จักบานต่อในวันรุ่งขึ้น
3. บุคคลผู้พอจะหาทางค่อยชี้แจงแนะนำใช้วิธีการยกเยื้องให้เข้าใจได้ต่อไป เรียกว่า *ไวยยะ* เทียบกับบัวงามได้พุดน้ำ จักบานในวันต่อๆ ไป
4. บุคคลผู้อับปัญญา มีดวงตามืดมิด ยังไม่อาจให้บรรลुकุณวิเศษได้ในชาตินี้ เรียกว่า *ปทปรมะ* เทียบกับบัวจมน้ำ น้ำจักเป็นรักษาแห่งปลาและเต่า^๘

^๘ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), *เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า* (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มูลนิธิธรรม, 2531), หน้า 34-35.

ใน ปาทัณฺฑลชาดก (57/510-513) ได้แสดงโทษของความไม่มีปัญญา ซึ่งนำความเสื่อมเสียมาสู่ตนเอง และได้แสดงคุณสมบัติที่สำคัญมากของผู้เป็นกษัตริย์ กล่าวคือ จะต้องเป็นผู้มีปัญญา สามารถพิจารณาตัดสินคดีความและเป็นผู้รู้จักใช้คนให้เหมาะสมกับหน้าที่การงาน ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญยิ่งกว่าการสืบสันตติวงศ์เป็นกษัตริย์ต่อจากพระราชบิดา

และเรื่อง ตัณฑุลนาฬิชาดก (55/197-201) ปรารภพระโศภิตายีเถระที่ไม่มีปัญญา ทำให้ผู้อื่นไม่ได้ลาภที่ควรจะได้ ซึ่งในอดีตชาติก็เป็นเช่นนี้มาแล้ว ในชาติที่พระโศภิตย์มาเสวยพระชาติเป็นพนักงานตีราคาที่ยุติธรรม พระราชาทรงเห็นว่าเสวยพระราชทรัพย์มาก จึงให้คนไม่มีปัญญามาเป็นพนักงานตีราคาแทน เขาตีราคาให้ต่ำกว่าราคาจริงของสินค้านั้น พอค้าจึงไปขอความช่วยเหลือจากพระโศภิตย์ แล้วออกอุบายให้คนไม่มีปัญญาตีราคาข้าวสารทะนานเดียวมีค่าเท่ากับราชสมบัติของพระราชาทั้งหมด พระราชาจึงปลดและให้พระโศภิตย์มารับราชการดังเดิม

เรื่องการใช้ปัญญาดังที่กล่าวมา นับเป็นเนื้อหาคำสอนที่สำคัญยิ่ง เพราะเมื่อมีปัญญาแล้ว ย่อมคิดหาช่องทางทำการงานให้เกิดประโยชน์แก่ตนเองและผู้อื่นต่อไปได้ แต่ถ้าเป็นผู้โง่เขลา ก็มักจะนำความหายนะมาสู่ตนเองและเพื่อนพ้องได้เช่นกัน ดังข้อความที่เป็นคาถาในเรื่อง มกสชาดก (56/26-29) ว่า

มีศัตรูผู้ประกอบด้วยปัญญา ยิ่งดีกว่ามิตรผู้ไม่มีปัญญา
จะดีอะไรเหมือนบุตรของช่างไม้ผู้โง่เขลา คิดว่าจะดีเยี่ยง ได้ดีศิระชะของ
บิดาแตกสองเสี่ยง ฉะนั้น (56/26)

เช่นเดียวกับความโง่เขลาของนางโรหิณี ในเรื่อง โรหิณีชาดก (56/30-32) ซึ่งเธอสากตำข้าวดีแมลงวันที่มาจุมเกาะบนตัวมารดาของนางจนมารดาเสียชีวิต คำสอนเรื่องโทษของการไม่มีปัญญา ทำให้เห็นผลร้ายของการกระทำที่ขาดการใคร่ครวญให้รอบคอบ การไม่พิจารณาถึงเหตุและผลก่อนลงมือกระทำจึงเกิดเป็นผลเสียได้และอาจทำให้ถึงแก่ชีวิต เมื่อมีปัญญาแล้วพึงเป็นผู้มีศีลและมีธรรมควบคู่ไปด้วย มิฉะนั้นปัญญาอาจนำไปในทางทำชั่วได้

จากที่กล่าวมา จะเห็นว่าปัญญาในอรรถกถาชาดก มิใช่ความรู้ความสามารถที่คนคนหนึ่งมีเท่านั้น แต่หมายถึงปัญญาที่นำไปใช้ในการดำรงชีวิตได้ และเป็นพื้นฐานความคิดของการประกอบกิจใดๆ ในชีวิตประจำวัน สามารถแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นแก่ตนเองและสามารถช่วยเหลือผู้อื่นได้ ปัญญาอาจได้มาจากการสั่งสมมาแต่ชาติก่อน จากการหมั่นศึกษาเล่าเรียน และจากการคบบัณฑิตเป็นมิตร ผู้มีปัญญาย่อมรู้จักที่จะแก้ไขปัญหานั้นๆ ให้ลุล่วงไปในทางที่ดีได้

อีกประการหนึ่ง การใช้ปัญญาในชาดกยังแสดงถึงการมีเมตตาของผู้ที่คิดจะช่วยเหลือผู้อื่น ซึ่งเห็นจากการบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์ อันเป็นการการใช้ปัญญาที่บริสุทธิ์ คือไม่คิดร้ายต่อผู้อื่นและไม่เป็นผู้เบียดเบียนตนและผู้อื่น แต่จะแก้ไขปัญหาคำถามให้ดำเนินไปด้วยความเมตตาเป็นที่ตั้ง

อรรถกถาชาดกยังแสดงให้เห็นโทษของการไม่มีปัญญา ที่นำความหายนะมาสู่ตนเองและหมู่ญาติ และที่สำคัญคือไม่มีปัญญาจะดับทุกข์ได้ ซึ่งในพุทธศาสนาได้สอนไว้ในเรื่องของกฎแห่งกรรม โดยเน้นว่าเพียงไม่มีปัญญาแยกแยะความดีความชั่ว ก็อาจก่อให้เกิดมิจฉาทิฎฐิ คือการยึดมั่นในทางที่ผิดได้ จัดว่าเป็นมโนกรรม เพราะมี "เจตนา" เกิดขึ้นแล้ว ซึ่งได้จะอธิบายอย่างละเอียดในเรื่องสาระคำสอนโดยอ้อมที่ปรากฏในอรรถกถาชาดก

3.1.2 การทำความเพียร

ใน พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525 ได้ให้ความหมายคำว่า "เพียร" ไว้ว่าหมายถึง ความบากบั่น, ความกล้าแข็ง และความพยายามจนกว่าจะสำเร็จ⁹ คำสอนเรื่องความเพียรนี้ นับเป็นเรื่องที่พระบรมศาสดาทรงให้ความสำคัญเรื่องหนึ่งที่จะให้มนุษย์เราบรรลุจุดหมายที่ตั้งไว้ ความเพียรในที่นี้ ไม่เพียงแต่จะหมายถึงความบากบั่นตั้งใจจริงเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงความมีสติและความพยายามอย่างต่อเนื่องจนกว่าจะสำเร็จอีกด้วย ดังที่พระบรมศาสดาทรงยกการบำเพ็ญวิริยบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาดก 20 เรื่องมาแสดงถึงคุณของการทำความเพียรพยายาม ซึ่งจำแนกออกเป็น 1) การทำความเพียรเพื่อให้สมความปรารถนา และ 2) การทำความเพียรเพื่อให้ชีวิตรอด

1) การทำความเพียรเพื่อให้สมความปรารถนา

การทำความเพียรที่แสดงถึงความมุ่งมั่นเพื่อให้สมความปรารถนาปรากฏในอรรถกถาชาดก 15 เรื่อง ได้แก่การแสดงความมุ่งมั่นทำความเพียรเพื่อให้สำเร็จดังที่ตนได้ตั้งใจไว้ ดังใน **คชกุ่มภชาดก** (58/674-678) กล่าวถึงอำมาตย์ผู้ถวายอภรณ์ของพระเจ้าพรหมทัต ได้ยกเอาเหตุที่ตัวตะพาบข้างเดินช้า จนแทบจะหนีอัคคีภัยไม่ทันมาเป็นอุทาหรณ์ เพื่อถวายโอวาทแก่พระเจ้าพรหมทัตซึ่งมิใคร่เอาใจใส่ในราชกิจให้ทรงมีพระอุตสาหะ

⁹ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525, หน้า 606.

การหมั่นทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งด้วยความพยายามอาจต้องทำหลายๆ ครั้งจึงจะเกิดผลสำเร็จ ก็ถือได้ว่าผู้้นั้นมีความเพียร คือมีความตั้งใจแน่วแน่ ปฏิบัติอย่างจริงจังดังใน **สุสิมชาดก** (57/85-93) กล่าวถึงบุตรบุโรหิตถูกพระราชาปลดออกจากตำแหน่ง เขาจึงเพียรพยายามเดินทางไปแล้ว เรียนวิชาการกล่อมช้าง จนได้ตำแหน่งของบิดากลับมาดังเดิม ความพยายามที่จะบรรลุเป้าหมายที่ตนเองตั้งใจไว้แม้จะทำได้ยากเย็นเพียงใดก็ตาม ดังบุรุษผู้หนึ่งมีความปรารถนาจะออกบวช แต่ติดอยู่ที่เครื่องจองจำคือ บุตรและภรรยาใน **พันธนาการชาดก** (57/275-280) จนเขาต้องตัดใจหนีไป และได้บวชสมความตั้งใจในที่สุด

แม้เป็นสัตว์เดรัจฉานก็สามารถนำมาเป็นเรื่องอุทาหรณ์สอนให้เห็นความเพียรและความตั้งใจจริงได้ ดังใน **สังคามาวจรชาดก** (57/180-186) กล่าวถึงช่างศึกที่ได้รับการฝึกมาแล้วเป็นอย่างดีจากนายหัตถาจารย์ และด้วยความเพียรของช่างทำให้เอาชนะสงครามได้ เช่นเดียวกับม้าอาชาไนย ในเรื่อง **โกษาชานีชาดก** (55/287-290) ที่เมื่อต้องไปรบออกศึกกับพระราชาสามนตราขเจ็ดพระนคร ก็แสดงความสามารถจับพระราชาทั้งเจ็ดได้ ส่วนตัวเองก็สู้รบจนตัวตาย สละชีวิตถวายพระเจ้าพรหมทัต ใน **อาชัญญชาดก** (55/291-293) ก็เช่นเดียวกัน

2) การทำความเพียรเพื่อชีวิตรอด

มีอรรถกถาชาดก 5 เรื่องที่กล่าวถึงการบำเพ็ญเพียรเพื่อให้ตนมีชีวิตรอด ดังในเรื่อง **มหาชนกชาดก** (63/75-154) และ **จูพชนกชาดก** (56/73-74) กล่าวถึงการบำเพ็ญเพียรของพระโพธิสัตว์เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพระชนกราชกุมาร พระองค์ได้ทำความเพียรด้วยการว่ายน้ำอยู่ตลอดถึง 7 วัน นางมณีเมขลา นางเทพธิดาประจำมหาสมุทรจึงได้ช่วยไว้ พระชนกราชกุมารได้ทรงแสดงธรรมแก่นางมณีเมขลาว่า

ดูก่อนเทวดา ผู้ใดรู้แจ้งว่าการงานที่ทำจะไม่ลุล่วงไปได้จริงๆ ชื่อว่าไม่รักษาชีวิตของตน ถ้าผู้้นั้นละความเพียรในฐานะเช่นนั้นเสีย ก็จะมีผลแห่งความเกียจคร้าน ดูก่อนเทวดา คนบางพวกในโลกนี้เห็นผลแห่งความประสงค์ของตน จึงประกอบกิจการงานทั้งหลาย การงานเหล่านั้นจะสำเร็จหรือไม่ก็ตาม ดูก่อนเทวดา ท่านก็เห็นผลแห่งกรรมประจักษ์แก่ตนแล้วมิใช่หรือ คนอื่นๆ จมในมหาสมุทรหมด เราคนเดียวยังว่ายน้ำข้ามอยู่ และได้เห็นท่านมาสถิตอยู่ใกล้ๆ เรา เรานั้นจักพยายามตามสติกำลัง จักทำความเพียรที่บุรุษควรทำ ไปให้ถึงฝั่งแห่งมหาสมุทร (63/102)

คำว่า “ความเพียร” ในเรื่องนี้ มีความหมายว่าเป็นการทำอย่างหนึ่งให้บรรลุจุดมุ่งหมายที่ได้ตั้งไว้ อันจะเป็นประโยชน์อย่างแท้จริงแก่ตนเองและผู้อื่น เมื่อนั้นผู้เพียรพยายามย่อมได้รับการสรรเสริญ ดังที่นางมณีเมขลาได้กล่าวสรรเสริญพระโพธิสัตว์ ที่พระองค์ได้แสดงพลังของการบำเพ็ญเพียร รวมทั้งความตั้งใจมุ่งมั่นที่จะช่วยเหลือตนเองแทนที่จะอ่อนวอนขอความช่วยเหลือจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือจากบุญที่ตนได้ทำไว้

ใน รัตนปถชาติ (55/171-177) ก็ได้แสดงถึงความเพียรอันจะนำชีวิตให้รอดพ้นจากความตายเช่นกัน ดังที่พ่อค้าเกวียนได้ให้บริวารชุดลงไปด้วยความเพียร ในที่สุดก็พบน้ำและรอดตายกันทุกคน และใน อสังกยชาติ (56/211-215) พระดาบสได้เดินจงกรมด้วยความเพียรตลอดทั้งคืน ทำให้พวกโจรไม่กล้าปล้นกลุ่มพ่อค้าที่พักแรมบริเวณนั้น เช่นเดียวกับ ปัญจาวุธชาติ (56/83-89) กล่าวถึงปัญจาวุธกุมาร มีความกล้าหาญสู้รบกับยักษ์ที่มีขนยาวและเหนียว ไม่ว่าปัญจาวุธกุมารจะใช้อาวุธชนิดใด อาวุธทั้งหลายก็ไม่อาจทำร้ายยักษ์ จนยักษ์ชื่นชมในความกล้าหาญและต่อสู้อย่างไม่ยอมแพ้ของปัญจาวุธกุมาร จึงปล่อยให้กลับบ้านอย่างปลอดภัย

การทำความเพียรอย่างจริงจังและต่อเนื่องย่อมช่วยให้ตนรอดพ้นจากอันตรายได้และสามารถดำเนินชีวิตต่อไปตามความปรารถนาของตน ความเพียรจึงเป็นคุณธรรมข้อสำคัญที่จะช่วยให้ผู้ประพฤติบรรลุตามความปรารถนาได้ แต่ขณะเดียวกัน ในอรรถกถาชาดกก็สอนว่าพึงมีปัญญาพิจารณาหรือแยกแยะได้ว่า ควรเพียรพยายามในเรื่องที่ก่อให้เกิดประโยชน์แก่ตนเองหรือแก่ส่วนรวมและเป็นเรื่องที่ไม่ผิดศีลธรรม รวมทั้งไม่นำความเดือดร้อนมาสู่ตนเองและผู้อื่น ดังใน วรรณชาติ (56/175-181) กล่าวถึงศิษย์เกียจคร้านคนหนึ่งที่ไม่ยอมปฏิบัติกิจเช่นเดียวกับผู้อื่น เมื่อต้องเสียการงานไป ก็เร่งทำความเพียรฝึกฝนจนนัยน์ตาแตก และใน สันถชาติ (57/81-84) กล่าวถึงพราหมณ์มีความเพียรในการบูชาไฟ ในที่สุดไฟไหม้บรรณศาลาหมด ชาดกทั้งสองเรื่องข้างต้นนี้ ทำให้เห็นการมีความเพียรในทางที่ไม่ถูกต้อง ซึ่งเป็นการกระทำที่เกิดขึ้นจากความประมาทและความไม่รู้จักใคร่ครวญให้ดี

จะเห็นได้ว่า ชาดกหลายเรื่องได้แสดงให้เห็นการทำความเพียรของพระโพธิสัตว์ ซึ่งมีความเพียรอย่างต่อเนื่องในหลายๆ พระชาติ ทั้งนี้ นอกจากจะเพื่อให้ตนเองและบริวารรอดพ้นจากอันตรายและความตายแล้ว ยังมีความมุ่งมั่นเพื่อจะบรรลุความปรารถนาดังที่ได้ตั้งใจจริงได้ชื่อว่าเป็นผู้มีสัจจะ คือมีความตั้งใจจริงเป็นเครื่องหนุนให้เกิดความเพียรอย่างต่อเนื่องได้

3.1.3 คุณและโทษของวาจา

คำสอนเรื่องการระมัดระวังวาจา เป็นหัวข้อสำคัญที่ต้องมีการสอนในหมู่ชุมชน ด้วยเพราะ วาจาที่พูดทำให้เกิดการทะเลาะกระทบกระทั่งกันได้ วาจาจึงเป็นบ่อเกิดของกรรมที่เรียกว่า วาจากรรม ดังที่มีคำสอนในเรื่องกุศลกรรมบถ 10 ซึ่งเป็นหลักธรรมที่แยกแยะการกระทำที่ก่อให้เกิดบุญและกรรมอย่างชัดเจน ได้แก่การละเว้นจากการพูดชั่ว 4 ประการ คือ 1. ละมุสาวาจา เว้นขาดจากการพูดเท็จ 2. ละปิสฺสุณาวาจา เว้นขาดจากวาจาใส่ร้าย 3. ละมรฺสุวาจา เว้นขาดจากวาจาหยาบ และ 4. ละสัมผัปปลาปะ เว้นขาดจากการพูดเพ้อเจ้อ¹⁰

อรรถกถาชาดก 23 เรื่องได้แสดงให้เห็นคุณและโทษของวาจาว่าเป็นเรื่องใกล้ตัวที่เกิดขึ้นได้บ่อยครั้งในชีวิตประจำวัน ซึ่งอาจจำแนกออกได้ดังนี้ 1) คุณของการพูดด้วยวาจาไพเราะ 2) คุณของการพูดเหมาะสมแก่กาลเทศะ และ 3) โทษของการพูดเท็จ

1) คุณของการพูดด้วยวาจาไพเราะ

ชาดกที่รู้จักกันแพร่หลายในเรื่องของการมีวาจาไพเราะนั้น ได้แก่เรื่อง นันทวิสาลาชาดก (55/308-312) โคพระโพธิสัตว์ได้สั่งสอนให้พราหมณ์ผู้เป็นเจ้าของพูดจาให้ไพเราะแม้แต่กับสัตว์เลี้ยง ใน สारัมภชาดก (56/310-311) ก็มีเนื้อเรื่องทำนองเดียวกัน

ใน สุชาดาชาดก (58/147-155) พระเจ้าพรหมทัต ทรงคิดหาวิธีจะถวายโอวาทแก่พระราชมารดา ผู้มีพระทัยดุนเจียวเกรี้ยวกราดและมีวาจาดุร้ายหยาบคาย วันหนึ่งทั้งสองพระองค์เสด็จประพาสพระราชอุทยาน พระเจ้าพรหมทัตทรงได้ยินเสียงของ นกกระต่ายตืดที่มีรูปร่างน่าเอ็นดู แต่ชอบส่งเสียงอื้ออึงกระดังงาไม่น่าฟังเมื่อเปรียบกับนกคูดุเหว่า ซึ่งมีกายดำ ตัวตกระลាយพร้อมแต่กลับมีวาจาไพเราะอ่อนหวาน จึงได้ยกมาเป็นอุทาหรณ์ถวายโอวาทแก่พระราชมารดา

ชาดกเรื่องนี้ แสดงให้เห็นว่าผู้ที่มีวาจาไพเราะย่อมเป็นที่รักของคนทั่วไป แม้จะมีร่างกายไม่งามแต่ก็เป็นที่ยกย่องของคนทั่วไปได้เพราะมีวาจาดี นอกจากนี้ วายายังเป็นส่วนหนึ่งของมารยาท คือเป็นกิริยาวาจาที่ถือว่าเรียบร้อย ซึ่งบ่งบอกความเป็นตัวตนของผู้พูด ดังที่มีคำกล่าววว่า “สำเนียงส่อภาษา กิริยาส่อสกุล” ดังนั้น การอยู่ร่วมกันในสังคมจึงควรเป็นผู้พูดดีมีวาจาไพเราะ แม้จะเห็นว่าเป็นเรื่องเล็กน้อยแต่ก็นับว่าสำคัญ

¹⁰ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 759-760.

2) คุณของการพูดเหมาะสมแก่กาลเทศะ

ในอรรถกถาชาดกกล่าวถึงการพูดด้วยความเหมาะสมพอดี ไม่พูดเพื่อเจ้า และพูดให้เหมาะสมกับกาลเทศะ โดยเฉพาะผู้เป็นอำมาตย์ พระพุทธองค์จึงทรงแสดงชาดกเรื่อง **สาไลตถกชาดก** (56/409-413) กล่าวถึงอำมาตย์ชาวพุกคนหนึ่ง เป็นคนปากกล้า พระราชาจึงมีรับสั่งให้หาวิธีสกัดกั้นคำพูดของเขา มีบุรุษเปลี่ยรูวิชาสาไลตถกศิลป์ คือวิชาติดก้อนกรวด เมื่ออำมาตย์ผู้นี้อ้าปากจะกราบทูลต่อพระราชา บุรุษเปลี่ยก็ติดซี่แพะใส่ปาก ตั้งแต่นั้นมาอำมาตย์ก็เปลี่ยนนิสัยการพูดเสียใหม่

การพูดที่ไม่เหมาะสมอีกเรื่องหนึ่งปรากฏใน **ราชชาดก** (56/578-581) ซึ่งกล่าวถึงนกแขกเต้า 2 ตัวที่พรานคนหนึ่งเลี้ยงไว้ วันหนึ่งพรานหนีไปต่างถิ่น ได้ฝากนางพรานหนีไว้กับนก แต่นางพรานหนีมีขี้ นกแขกเต้าผู้น้องก็ขู่นางว่าจะฟ้องพรานหนี ทั้งๆ ที่ผู้พี่ได้ห้ามไว้แล้ว นางพรานหนีจึงฆ่านกแขกเต้าตัวน้องตาย กล่าวได้ว่าการพูดที่ไม่ถูกต้องตามกาลเทศะในลักษณะเป็นการพูดส่อเสียด ว่าร้าย ดังพฤติกรรมของนกแขกเต้าตัวน้องยอมนำมาซึ่งความหายนะจนถึงแก่ชีวิตได้

การพูดที่ไม่เหมาะสมแก่กาลเทศะ นับเป็นเรื่องสำคัญที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนไว้หลายเรื่อง ซึ่งมักมีเหตุของการเล่าเรื่องมาจากพระโกกาลิกะดังในเรื่อง **โกกาลิกชาดก** (58/588-592) และเรื่อง **กัจฉปชาดก** (57/156-160)

ในเรื่อง **ติตติรชาดก** (56/442-444) ก็กล่าวถึงการพูดจาที่ไม่รู้กาลเทศะด้วยเช่นกัน ดังเรื่องของดาบสผู้หนึ่ง ที่ชอบพูด คอยบอกให้ดาบสอีกคนหนึ่งฟันต้นไม้ตรงนี้ ตรงนั้น ดาบสผู้ถือดาบเกิดความรำคาญจึงฟันไปที่ดาบสจนตาย การพูดโดยไม่รู้ความเหมาะสมพอควรเช่นนี้ มีลักษณะเดียวกันกับบนกกระทาตัวหนึ่ง ที่ร้องบนจอมปลวกอยู่ทุกเย็น จนนายพรานรู้ที่อยู่จึงตามไปฆ่าเสีย พระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นศาสดาของดาบสทั้งหลายเมื่อไม่ได้ยินเสียงนกกระทาที่เคยร้องแล้ว ได้กล่าวสั่งสอนว่า

วาจาที่ดังเกินไป ความเป็นผู้รุนแรงเกินไป พูดล่วงเวลา
ยอมฆ่าผู้มีปัญญาทรมานเสีย ดูจววาจาที่ฆ่าบนกกระทา ผู้ขึ้นดังเกินไป
ฉะนั้น (56/442)

การพูดที่ไม่เหมาะสมกับกาลและบุคคลอีกตัวอย่างหนึ่งคือเรื่อง **จตุมัญญูชาดก** (57/209-212) กล่าวถึงสุนัขจิ้งจอกตัวหนึ่งยืนอยู่ใต้ต้นไม้ ได้ยินลูกหงส์สองตัวสนทนากันบนยอดไม้ ก็อยากจะทำด้วย จึงกล่าวกับลูกหงส์ว่า

ท่านทั้งสองพากันขึ้นไปบนค่าคบไม้อันสูง อยู่ในที่ลับแล้ว
ปรึกษากัน เชิญท่านลงมาปรึกษากันในที่ต่ำเถิด พระยาเนื้อจักได้ฟังบ้าง (57/209)

ลูกหงส์ทั้งสองรำคาญสุนัขจิ้งจอกจึงบินหนีไป รุกขเทวดาจึงได้ส่งสอนให้สุนัขจิ้งจอก
รู้จักการพูดที่เหมาะสมกับบุคคล และในขณะเดียวกันก็ให้รู้จักการเป็นผู้ต่อมตนอีกด้วย

ตัวอย่างข้างต้น แสดงให้เห็นว่าพระบรมศาสดาทรงให้ความสำคัญกับเรื่องการพูด
เพราะการอยู่ในชุมชนกับคนหมู่มาก วาจาเป็นเรื่องสำคัญที่ต้องระมัดระวัง และวาจาไม่เพียงจะ
ใช้สื่อสารกันเท่านั้น แต่ยังแสดงลักษณะนิสัยของตนให้เห็นได้อีกด้วย แม้พระภิกษุบางรูปก็ยังไม่
ระมัดระวังวาจา ทำให้ที่ประชุมเกิดความรำคาญ พระบรมศาสดาจึงต้องยกเรื่องต่างๆเหล่านี้มา
แสดง ทั้งพฤติกรรมที่ไม่ควรประพฤติและที่ควรประพฤติปฏิบัติมาแสดงให้เห็นชัดเจน

การพูดที่แสดงถึงการรู้จักใช้วาจานั้น ปรากฏในเรื่อง มังสชาติก (58/316-319) และ
ปทุมชาติก (60/186-202) ทั้งสองเรื่องกล่าวถึงการพูดดีเพื่อที่จะขอของจากผู้อื่น ใน มังสชาติก
เป็นเรื่องของบุตรเศรษฐี 4 คนไปขอเนื่องจากนายพราน บุตรที่ใช้คำพูดได้ไพเราะน่าฟังและเรียก
นายพรานว่าสหาย เป็นผู้ที่นายพรานพอใจมากที่สุดจึงยกเนื้อให้ทั้งหมด เช่นเดียวกับบุตรเศรษฐี
ในเรื่อง ปทุมชาติก มีความปรารถนาจะได้ดอกบัวในสระแห่งหนึ่งที่มีบุรุษจุมกแหงคนหนึ่งดูแล
รักษาอยู่ บุตรคนที่สามได้เรียกชายจุมกแหงว่าสหายและไม่กล่าวมุสาวาจาจุมกที่แหงไปจะกลับ
งอกใหม่ได้อีก ดังที่บุตรคนแรกและคนที่สองกล่าวไว้ ชายจุมกแหงจึงพอใจและให้ดอกบัวแก่
บุตรคนที่สาม

การพูดด้วยวาจาที่ไพเราะยังต้องแสดงถึงความจริงใจ มิใช่เสแสร้งแกล้งทำ ดังที่สุนัข
จิ้งจอกตัวหนึ่งเสแสร้งกล่าวสรรเสริญกาใน ชัมพูชาติกชาติก (58/337-340)

แม้ชาติกบางเรื่องจะเสนอพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมของชายยากจนคนหนึ่งไปบริโภค
สำหรับอาหารของพระเจ้าโกชนสุทริกราช แต่เมื่อเขาถูกจับได้ กลับใช้วาจาแก้ไขสถานการณ์ทำให้
พระราชาทรงพอพระทัยและพระราชทานสิ่งของมากมาย ใน ทูตชาติก (60/255-263) คำสอน
เรื่องคุณของการใช้วาจาจึงเป็นเรื่องที่ผู้ฟังชาติกต้องใช้ปัญญากำกับไปด้วยเพื่อแยกแยะว่าการ
กระทำใดควรยึดถือเป็นแบบอย่างหรือพฤติกรรมใดที่ไม่ควรกระทำตาม

ในเรื่องความสำคัญของการรักษาคำพูดนั้นอรรถกถาชาติกยกเรื่องของพระสารีบุตร
มาเป็นแบบอย่างของการปฏิบัติให้แก่พระภิกษุสาวกทั้งหลาย ดังใน วิสวันตชาติก (56/162-165)

เรื่องเล่าว่าพระโพธิสัตว์กำเนิดเป็นหมอรักษาพิษ พระสารีบุตรเกิดเป็นงู กัดชาวชนบทคนหนึ่ง หมอรักษาพิษจับงูมาเพื่อให้ดูดพิษที่ตนคายไว้ออกมา แต่งูขอตายในกองไฟแทนที่จะดูดพิษที่ตนคายออกไปแล้ว หมอจึงห้ามไม่ให้งูโดดเข้ากองไฟ และใช้ยารักษาชาวชนบทนั้นจนหาย พระบรมศาสดาทรงแสดงชาดกเรื่องนี้ เพื่อให้เห็นว่าพระสารีบุตรเป็นแบบอย่างของการเป็นผู้รักษาคำสัตย์ของตนอย่างเหนียวแน่นจนตัวตายก็ยอม

การรู้จักพูดให้เหมาะสมแก่กาลเทศะ นับว่ามีความสำคัญที่จะเกิดเป็นคุณแก่ผู้พูดและผู้ฟังสนทนาด้วย รวมทั้งจะเป็นประโยชน์แก่สังคมเพราะไม่พูดเพื่อเจ้อจนก่อให้เกิดความรำคาญ และรู้ที่จะใคร่ครวญว่าคำพูดใดเหมาะสมกับฐานะและบทบาทของผู้สนทนาด้วย

3) โทษของการพูดเท็จ

ในชาดกบางเรื่องได้แสดงถึงโทษของการพูดที่เป็นการทำลาย ดังที่ปรากฏเรื่องพระเทวทัต พูดทำลายสงฆ์ให้แตกกันในเรื่อง กักการุชาดก (58/555-562) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเทพบุตร ทรงเทริดประดับด้วยดอกพิกทิมพย์ ซึ่งเป็นดอกไม้สมควรแก่เทวดาเท่านั้น หรือสำหรับมนุษย์ผู้เป็นคนดีมีศีลธรรมเท่านั้นจึงควรประดับดอกไม้พิกทิมพย์นี้ มีปุโรหิตชั่วผู้หนึ่งโกหกกว่าเป็นคนดีสมควรได้ดอกไม้พิกทิมพย์ แต่เมื่อเทพบุตรให้เทริดแก่ปุโรหิต ความทุกข์ทรมานก็เกิดขึ้น ศีรษะเหมือนถูกทิ่มแทงด้วยปลายมีด ถูกบีบรัดด้วยแผ่นเหล็ก ในที่สุดต้องขอร้องให้เทพบุตรช่วยปลดเทริดลง การพูดโกหกในชาดกเรื่องนี้ เป็นเหตุให้ปุโรหิตได้รับผลของความทุกข์ทรมานอย่างมาก

ใน เจติยราชชาดก (59/531-551) กล่าวถึงพระเจ้าอุปริจรรราชหรือเจติยราช ทรงกระทำมุสาวาทด้วยเหตุจะเปลี่ยนให้โกกรลัมพกพรหมณ์เป็นปุโรหิตแทนหลาน ซึ่งได้สืบทอดตำแหน่งปุโรหิตจากพี่ชายคือ กปิลพรหมณ์ พระเจ้าอุปริจรรราชทรงกล่าวมุสาวาท 4 ครั้ง ในที่สุดพระองค์ก็ถูกแผ่นดินสูบไปยังอเวจีนรก

โทษของการพูดเท็จในเรื่องนี้นับว่าเป็นบาปที่ร้ายแรงมาก ดังที่พระดาบสกราบทูลพระราชาวา

เขฎฐุปจายนธรรม อันบุคคลใดทำลายแล้ว ย่อมทำลายบุคคลนั้นเสียโดยแท้ เขฎฐุปจายนธรรม อันบุคคลใดไม่ทำลายแล้ว ย่อมไม่ทำลายบุคคลนั้น แม้สักหน่อยหนึ่งเพราะเหตุนั้นแล พระองค์ไม่ควรทำลายเขฎฐุปจายนธรรมที่พระองค์ทำลายแล้ว อย่าได้กลับมาทำลายพระองค์เลย (59/531)

การทำบาปหนักของผู้เป็นพระราชาย่อมได้รับกรรมอย่างหนัก เมื่อพระราชาทรงกล่าวมุสาครั้งแรก เทวดาทั้งสี่ที่เคยรักษาพระองค์ก็หนีหายไป พระโอรสมีกลิ่นเหม็นเน่าและพระวรกายก็มีกลิ่นเหม็น แต่พระราชาก็ยังทรงกล่าวมุสาอีก แผ่นดินก็เริ่มสูบพระองค์ทีละน้อย ทีละน้อยจนกระทั่งพระองค์จมหายไปอยู่เวจันรก ในธรรมะของพระราชารื่องทศพิธราชธรรมจึงมีเนื้อความข้อหนึ่งว่า "อาชวะ" คือต้องเป็นผู้ซื่อตรงและซื่อสัตย์ จึงจะปกครองแผ่นดินโดยธรรมได้ และในตักกการิชชาดก (60/293-312) กล่าวถึงการพูดที่เป็นภัยแก่ตัวของปุโรหิต จนเกือบจะถูกฆ่าตายดีที่มีศิษย์ชื่อ ตักกการิชบัณฑิตมาฉวยช่วยไว้ และแสดงธรรมแก่อาจารย์ถึงภัยของการพูดที่ไม่เหมาะสมไม่ควร

การระมัดระวังวาจาเป็นหลักคำสอนสำคัญ และการพูดที่ต้องระวังมากที่สุดคือการไม่พูดเท็จอันเป็นหนึ่งในข้อห้ามของการรักษาศีล 5 อันเป็นศีลขั้นพื้นฐานของฆราวาสทั่วไป เพราะการพูดเท็จเป็นหนทางเบื้องต้นที่นำไปสู่การกระทำผิดโกงต่อไป การพูดยังต้องระวังให้เหมาะสมกับโอกาส สถานที่และฐานะของผู้ร่วมสนทนา จึงจะก่อให้เกิดคุณแก่ผู้พูด และการมีวาจาที่ไพเราะย่อมทำให้ผู้พูดเป็นที่รักของผู้อื่น การพูดแต่สิ่งที่ดีงามจึงเป็นเรื่องหนึ่งในมงคล 38 ประการที่ให้ผู้ประพฤติปฏิบัติดำรงชีวิตอย่างเป็นที่รักของคนทั่วไปและทำให้สังคมนั้นอยู่ได้อย่างปกติสุข

3.1.4 คุณและโทษของการไม่ประมาณตน

คำสอนที่ให้อัจฉริยะประมาณตนนับว่าเป็นคำสอนที่มีเนื้อหากว้าง กล่าวคือการเน้นในเรื่องให้อัจฉริยะประเมินความสามารถของตน ไม่ให้ทะนงตน ขณะเดียวกันก็สอนให้อัจฉริยะความพอเหมาะพอดีในการดำเนินชีวิต ดังที่ชาดกหลายเรื่อง แสดงถึงโทษของความโลภ ซึ่งก็จะทำให้เกิดเป็นความทุกข์ในภายหลังได้ หัวข้อเรื่องการรู้จักประมาณตนนี้ อาจแบ่งออกเป็น 1) โทษของความทะนงตน และ 2) โทษของความโลภ

1) โทษของความทะนงตน

มีชาดก 23 เรื่องที่กล่าวถึงความหลงตนเอง จึงประเมินค่าความสามารถของตนสูงเกินไป ดังอาจารย์ทศปาโมกข์ที่ไม่ประมาณตน ไปโดดข้ามหอก 5 เล่ม ทั้งๆ ที่เรียนมาเพียงโดดข้ามได้ 4 เล่มเท่านั้นจึงถูกหอกเสียบอก ในเรื่อง ทุพพชาดก (56/439-441) ผลที่เกิดขึ้นกับอาจารย์ทศปาโมกข์ย่อมแสดงให้เห็นถึงการใช้ชีวิตอย่างประมาท ด้วยการทะนงตนว่ามีความสามารถเกินกว่าความสามารถจริงของตน ความทะนงตนจึงเป็นโทษที่ทำให้เกิดความหายนะได้

การไม่ประมาณตนยังเห็นได้จาก ฎาษกษาดก (56/484-490) เช่นกัน ซึ่งเป็นเรื่อง ทาสของเศรษฐีคนหนึ่ง ไปหลอกเพื่อนเศรษฐีว่าตนเป็นบุตรของเศรษฐี แล้วขอธิดาของเพื่อน เศรษฐีมาเป็นภรรยา แต่ด้วยความไม่ประมาณตนของทาสผู้นี้ ทำให้เขาต้องอยู่อย่างระวังกิริยา เพราะเกรงว่าภรรยาและญาติจะทราบความจริง เมื่อเศรษฐีผู้เป็นนายมาเยี่ยมเพื่อน ใน กลัณฑกษาดก (56/498-500) ก็แสดงเรื่องทาสที่ไม่ประมาณตนเช่นกัน พฤติกรรมของทาสทั้งสองนับว่า เป็นผู้ ไม่รู้จักหน้าที่และบทบาทของตน ทาสในชาดกทั้งสองเรื่องเป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นโทษ ของความทะนงตนอย่างชัดเจน

ในอรรถกถาชาดกยังกล่าวถึงการเลียนแบบโดยไม่รู้จักประมาณตน พฤติกรรมของ สัตว์ได้เป็นนิทานอุทาหรณ์หลายเรื่อง เช่น วีรกษาดก (57/292-295) กล่าวถึง นกกาน้ำชื่อ วีระกะ มีกาบมาอาศัยอยู่ด้วย แล้วอยากหากินแบบกาน้ำ จึงถูกสาหร่ายใต้น้ำพันตัว จมน้ำตายในที่สุด และ กัณฑลกษาดก (57/317-320) กล่าวถึงนกสองตัวเป็นสหายกัน ตัวหนึ่งเที่ยวหากินในป่าไม้ ทองหลวง แต่คิดเลียนแบบสหายที่หากินในป่าไม้กระถิน ซึ่งเป็นไม่มีแก่น เมื่อตนใช้จอยปากจิก หาอาหาร ก็ทำให้จอยปากหักทันที หัวแตกและตกลงมาตาย ส่วนใน วินิลกษาดก (57/71-75) ลูกกาบินิลกปักซี แสดงการทะนงตนด้วยการกล่าวเปรียบตนว่าเป็นเช่นพระเจ้าวิเทโธราชที่มีม้า อาชาไนยเทียมรถให้ ลูกหงส์ที่คาบกิ่งไม้พวงร่างของลูกกาจึงปล่อยให้วินิลกกลับไปยังที่อยู่ของ หมู่กาตามเดิม จะเห็นว่า ความทะนงตนนั้นแม้ไม่ทำให้ถึงแก่ชีวิต แต่ก็นำไปสู่ชีวิตที่ตกต่ำได้

ใน ปลายิชาดก (57/422-425) และทุดิยปลายิชาดก (57/426-430) กล่าวถึง ความไม่ประมาณตนของพระเจ้าพรหมทัต ที่ยกทัพจะมารบพระเจ้าเมืองตักกสิลา แต่เมื่อเห็นขุม ประตูลูกที่รีบถอยทัพกลับไป ด้วยความเกรงกลัวในความใหญ่โตของการเตรียมสู้รบของเมือง ตักกสิลา ตัวละครในอรรถกถาชาดกเรื่องข้างต้นนี้ได้แสดงให้เห็นโทษของความประมาทที่ไม่ ประเมินกำลังของศัตรู ขณะเดียวกันก็เป็นการดำเนินชีวิตที่ควบคู่ไปกับการไม่ประมาณตน และ เพราะความประมาทนี้เอง จึงทำให้เกิดความอับอายและอาจพลาดพลั้งจนถึงแก่ความตายในที่สุด

ตัวละครในชาดกบางเรื่อง ได้แสดงให้เห็นถึงความทะนงตน จนถึงกับหลงคิดไปว่าตน มีความสามารถเกินความจริง และนำไปสู่การดูถูกเหยียดหยามและเป็นที่สมเพชของศัตรู เช่นใน คุตปลาณกษาดก (57/410-414) และ สุกรชาดก (58/261-272)

คุตปลาณชาดก กล่าวถึงหนอนกินคุตแล้วร้องด้วยความเข้าใจว่า แผ่นดินยุบลงไป เพราะทาน้ำหนักตัวไม่ไหว ขณะนั้นมีช้างตัวหนึ่งผ่านมา ช้างได้กลิ่นคุตจึงเลี้ยวเดินไปทางอื่น หนอนเห็นดังนั้นก็คิดไปว่าช้างกลัว จึงร้องทำให้ช้างมาสู้กัน เมื่อช้างได้ยินก็แผดเสียงดัง แล้วคิดว่า แม้แต่จะฆ่าด้วยเท้าก็จะทำให้ตัวเหม็นคุต ช้างจึงถ่าคุตก้อนใหญ่รูดทับตัวหนอนถึงแก่ชีวิต

ส่วนเรื่อง **สุกรขาดก** กล่าวถึงสุกรตัวหนึ่งคิดทำราชสีห์ต่อสู้อยู่ เพราะคิดว่าราชสีห์เกรงกลัวตน เมื่อบรรดาญาติของสุกรตัวนี้ทราบจึงแนะนำให้ไปเกลือกกั้วคูถ เมื่อราชสีห์ได้กลิ่นก็หนีไป สุกรก็ยังเข้าใจว่าราชสีห์ไม่กล้าสู้กับตน การทะนงตนของหนอนและสุกร ทำให้คนที่ได้รับฟังเรื่องราวเห็นตัวอย่างที่ไม่ควรปฏิบัติ อีกทั้งยังทำให้เกิดปัญญาคิดต่อไปได้ว่า ไม่ควรทำสิ่งที่เกินตัว เพราะนอกจากจะนำภัยมาสู่ตนเองและหมู่ญาติแล้ว ยังได้รับความอับอายอีกด้วย เช่นเดียวกับสุนัขจิ้งจอกคิดฆ่าช้างในเรื่อง **วิโรจนขาดก** (56/569-573) สุนัขจิ้งจอกแผดเสียงแข่งกับราชสีห์ใน **ทัตทรขาดก** (57/130-134) ซึ่งมีเนื้อเรื่องเหมือนกับ **สีหโกฏฐกขาดก** (57/213-215) และ **สีหจัมมขาดก** (57/216-218) ดังมีข้อความที่กล่าวถึงการทำร้ายตนเองด้วยเสียงร้องว่า

นี่ไม่ใช่เสียงบรรลือของราชสีห์ ไม่ใช่เสียงบรรลือของเสือโคร่ง
ไม่ใช่เสียงบรรลือของเสือเหลือง ลาผู้ลามกคลุมตัวด้วยหนังราชสีห์บรรลือ
เสียง

ลาเอานังราชสีห์คลุมตัว เทียวกินข้าวเหนียวนานมาแล้ว ร้อง
ให้เขารู้ว่าเป็นตัวลา ได้ประทุษร้ายตนเองแล้ว (57/216)

ในอรรถกถาขาดกข้างต้น ได้แสดงถึงโทษของการทะนงตนและไม่ประมาณตนทั้งสิ้น ซึ่งล้วนแต่ นำความเสียหายมาถึงตน บ้างก็ได้รับความอับอาย บ้างก็พาให้หมู่ญาติได้รับความเดือดร้อน และบ้างก็ถึงแก่ชีวิต

2) โทษของความโลภ

ความโลภเป็นกิเลสกองใหญ่หนึ่งในสามกองที่คอยเผาผลาญจิตมนุษย์ ได้แก่ โภคะ โทสะ และโมหะ เพราะความโลภนี้เองทำให้มนุษย์สามารถทำความชั่วได้มากมาย ความโลภมีที่มาจากความเห็นแก่ตัว ยิ่งสังคมมีความเจริญทางวัตถุมากขึ้นเท่าใด ความปรารถนาจะให้ตนอยู่เหนือผู้อื่นก็มีมากเท่านั้น อรรถกถาขาดกจึงแสดงให้เห็นความอยากมีอยากเป็นของคนในสังคมไว้อย่างหลากหลาย มีขาดก 63 เรื่องที่กล่าวถึงความโลภในลักษณะต่างๆ ได้แก่ โลกในเรื่อง **อาหารการกิน** โลกในเรื่อง **ทรัพย์สินเงินทอง** โลกในเรื่อง **ที่อยู่อาศัย** และโลกในเรื่อง **กามคุณ**

ก. โลกในเรื่องอาหารการกิน

สัตว์ที่มักแสดงพฤติกรรมให้เห็นความโลภเรื่องอาหารการกินในขาดกก็คือ **กา** และ **สุนัขจิ้งจอก** ความโลภของกา ปรากฏในเรื่อง **กโปตกขาดก** (56/16-21) และ (58/880-885) **โลล**

ชาดก (58/179-184) รุจิรชาดก (58/185-187) และ มณีชาดก (59/200-204) ทุกเรื่องมีเนื้อหาเหมือนกัน คือ กล่าวถึงกาชไมยอาหารที่พ่อครัวเตรียมไว้ พ่อครัวเห็นพฤติกรรมของกาดังนั้น ก็จับกามาถอนขนแล้วเอาขิงและพริกเทศผสมเบรียงทาจนทั่วตัว กาดำได้รับความทุกข์ทรมานจนตาย และใน สมุททชาดก (58/344-348) กล่าวถึงกาน้ำตัวหนึ่ง กล้วนน้ำในมหาสมุทรจะหมดจึงเที่ยวห้ามฝูงปลาและนกอื่นให้ดื่มน้ำแต่น้อย

ส่วนความโลภเรื่องอาหารการกินของสุนัขจึงจอกนั้นอยู่ในเรื่อง สีคาลชาดก (56/427-430) กล่าวถึงการหลงติดในรสอาหารของสุนัขจึงจอกจึงต้องติดอยู่ในซากข้างหลายวัน

ความโลภอาจนำไปสู่ความตายได้ เมื่อพ่อค้าทั้งหลายไปกินห่อข้าวมีพิษใน คุมพิยชาดก (58/820-825) หรือนางนกที่โลภหาอาหารใน อนุสาสิกชาดก (56/435-438)

การติดในรสอาหาร ทำให้เกิดเป็นกิเลสติดตัว แม้แต่นักบวชผู้ถือศีลก็ไม่อาจตัดได้ ดังในเรื่อง กิงฉันทชาดก (61/295-318) ดาบสติดในรสมะม่วงที่หอมหวานจนไม่รับอาหารอื่นใดนอกจากมะม่วง หรือความโลภของพระโลสกะในอดีตชาติ ซึ่งเป็นนักบวชแต่ด้วยความโลภจึงเบียดบังอาหารของพระอรหันต์องค์หนึ่ง ผลของการกระทำครั้งนั้น ทำให้พระโลสกะต้องทนทุกข์อีกหลายร้อยชาติต่อมา ใน โลกษชาดก (56/1-15) และเรื่อง สุกชาดก (58/40-45)) กล่าวถึงภิกษุรูปหนึ่งชื่อ โลกตีสสะ ต้องถึงแก่ภรรณาเพราะบริโภคอาหารมากเกินไป เพราะไม่รู้จักประมาณท้องของตน ซึ่งในอดีตภิกษุรูปนี้ก็ถึงแก่ชีวิตเพราะบริโภคเกินประมาณมาแล้ว เมื่อครั้งที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นลูกนกแขกเต้ากตัญญูตัวหนึ่ง ติดใจผลมะม่วงสุกที่เกาะแห่งหนึ่งอยู่ไกลมาก แม้บิดาจะห้ามไม่ให้ไป แต่ลูกนกก็ปรารถนาจะกินผลมะม่วงสุกนั้น วันหนึ่งลูกนกกินมากเกินไปและยังคาบผลมะม่วงมาให้บิดามารดาจนเกินกำลัง ลูกนกจึงตกลงในมหาสมุทร ในคาถาได้สอนเรื่องควรบริโภคแต่พอประมาณ ดังข้อความในคาถาว่า

ลูกนกแขกเต้าตัวนั้น รู้ประมาณในการบริโภคอยู่เพียงใด
ก็ได้สืบอายุและได้เลี้ยงมารดาบิดาอยู่เพียงนั้น

อนึ่ง ในกาลใด ลูกนกแขกเต้านั้นกลืนกินโภชนะมากเกินไป
ในกาลนั้นก็ได้อธิษฐานว่าไม่รู้จักประมาณในการบริโภค จึงได้จมลงในมหาสมุทร
นั้นเทียว

เพราะฉะนั้น ความเป็นผู้รู้จักประมาณ ความไม่หลงติดอยู่ใน
โภชนะ เป็นความดีด้วยว่าบุคคลไม่รู้จักประมาณ ย่อมจมลงในอบายทั้ง 4
บุคคลผู้รู้จักประมาณแล ย่อมไม่จมลงในอบาย 4 (58/40)

ข้อความนี้ แสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญในเรื่องการบริโภคอย่างพอประมาณ ซึ่งเป็นพื้นฐานทางความคิดไปสู่การดำรงชีวิตอย่างพอเพียง ไม่โลภและไม่ใช้ชีวิตด้วยการเบียดเบียนผู้อื่น ชาตกส่วนหนึ่งจึงแสดงให้เห็นความโลภเรื่องอาหารการกิน ที่มักจะเป็นเหตุให้เกิดความประมาทและนำไปสู่ความตาย ซึ่งไม่เพียงแต่ตนเองเท่านั้นแต่อาจพบบริวารไปสู่ความหายนะได้

ข. โลกในเรื่องทรัพย์สินเงินทอง

ความโลภเกี่ยวกับทรัพย์สินเงินทอง ปรากฏในเรื่อง **ชฎุปานชาตก** (58/46-50) กล่าวถึงพ่อค้าที่ไปซูดบ่อน้ำ แม้ว่าจะพบแก้วแหวนเงินทองมากมายแต่ก็ไม่พอใจ จึงซูดลงไปจนถึงเมืองของนาค เช่นเดียวกับความโลภของนางพราหมณีที่เฝ้าแต่ถอนขนทองของหงส์ใน **สุวรรณหังสชาตก** (56/536-540)

บางครั้งความโลภทรัพย์สินเงินทองเพียงเล็กน้อย ก็ทำให้เกิดความเสียหายจนถึงแก่ชีวิตได้ ดังที่ปรากฏในเรื่อง **สาเลียชาตก** (58/826-829) กล่าวถึงหมอมองแกล้งโยนงูใส่ที่ตัวเด็ก โดยหวังจะให้งูกัดเด็ก แล้วตนจะได้ทรัพย์จากการรักษา แต่เด็กกลับโยนงูให้ไปกัดหมอมองตายเสียเอง ความโลภที่ปรารถนาทรัพย์สินเงินทองจนเกินความพอเหมาะพอดีดังในเรื่องนี้ ย่อมทำให้เกิดความทุกข์ยากตามมาจนถึงแก่ชีวิตได้

ค. โลกในเรื่องที่อยู่อาศัย

ความโลภในที่อยู่อาศัยอาจหมายถึงการยึดติดในที่อยู่ โดยคิดว่าเป็นที่ที่ให้ความสุขสบายโดยไม่พิจารณาถึงภัยอันตรายที่กำลังจะมาถึง เช่น เต่าที่ไม่ยอมย้ายไปจากบ่อเมื่อน้ำกำลังแห้งลงๆ ใน **กัจฉปชาตก** (57/156-160) หรือ นกที่ไม่ยอมย้ายจากป่านั้นเมื่อป่าเกิดความร้อนจนเกิดควันขึ้นใน **มตาสนชาตก** (56/527-530)

การยึดติดที่อยู่อาศัยยังทำให้กลายเป็นการเห็นแก่ตัว ดังที่ดาบสสองกลุ่มทะเลาะกันเพื่อแย่งที่พักใน **ภรุชาตก** (57/331-337) และเรื่อง **อุทุมพรชาตก** (58/353-357) วานรสองตัวต่างชิงไหวชิงพริบเพื่อแย่งที่อยู่กัน

ความโลภในที่อยู่อาศัย มักเกิดจากการยึดติดอาศัยในที่อยู่จนต้องดำรงชีวิตด้วยความทุกข์ทรมาน ความโลภเรื่องที่อยู่ยังก่อให้เกิดการทะเลาะและการยื้อแย่งด้วยความเห็นแก่ตัวจนละเลยความดีงามและความถูกต้อง และการติดที่อยู่บางครั้งก็อาจถึงแก่ชีวิตได้หากไม่มีปัญญาใคร่ครวญพิจารณา

ง. โลกในเรื่องกามคุณ

ความโลภในเรื่องกามคุณที่ปรากฏในอรรถกถาชาดกมักเกิดกับสตรีเพศ เพื่อเน้นให้เห็นความปรารถนากามคุณของสตรี ซึ่งเป็นเพศตรงข้ามของบรรพชิตทั้งหลายและเป็นอันตรายต่อการถือพรหมจรรย์ของบุรุษ ดังใน พันธนมอกขชาดก (56/454-462) กล่าวถึงพระเทวีของพระราชองค์หนึ่ง มีความสัมพันธ์กับทหารถึง 32 คน ใน กุณาลชาดก (62/514-616) กล่าวถึงนางกัณหาที่มีสามีแล้ว 5 คน แต่ก็ยังปรารถนาบุรุษเปลี่ยวเป็นสามีอีกคน นางปัญจตปาวีที่ปรารถนาถือเพศสมณะแต่กลับสีกมาอยู่ร่วมกับนักเลงสุรา นางกากวันตีตกเป็นภรรยาของพญาครุฑเวทโดยแล้วยังไปภิรมย์กับนวกุเวร นางอรุณคเทวีชายาของเองพิทกุมารไปเป็นชู้กับพญาคุมารและคนรับใช้ นางปัญจตปาวีเป็นมเหสีของพระราชาสองเมืองที่อยู่คนละฝั่งน้ำ เมื่อนางข้ามมาอีกฝั่ง นางก็มีสัมพันธ์กับชายขับเรือ และพระนางปิงคิยานี อัครมเหสีของพระเจ้าพรหมทัตมีสัมพันธ์กับบุรุษเลี้ยงม้า จะเห็นว่า ชาดกเรื่องนี้มุ่งแสดงความปรารถนาในกามคุณของสตรีที่ไม่มีสิ้นสุด ผู้เล่าเรื่องคือพระบรมศาสดามักจะยกเรื่องความมักมากในกามคุณของสตรีมาสอนภิกษุผู้มีความปรารถนาสตรีเพศ เพื่อให้พระสาวกตระหนักว่า สตรีเพศเป็นอันตรายต่อการถือเพศพรหมจรรย์ของบุรุษอย่างยิ่ง ชาดกเรื่องนี้ได้กล่าวเปรียบสตรีไว้อย่างรุนแรงว่า

หญิง 5 คนนี้ก็ดี หญิงอื่นก็ดี ได้กระทำมาแล้วซึ่งกรรมอันลามก เพราะเหตุนั้น เราจึงไม่วิสาสะ ไม่สรรเสริญหญิงทั้งหลาย มหาปฐพีอันทรงไว้ซึ่งสรรพสัตว์ ยินดีเสมอกัน เป็นที่รับรองสิ่งดีและสิ่งชั่ว ทนทานได้หมด ไม่ดิ้นรน ไม่หวั่นไหว ฉันทใด หญิงทั้งหลายก็เหมือนกัน นรชนจึงไม่ควรวิสาสะกับหญิงเหล่านี้ ราชสีห์ซึ่งเป็นสัตว์ดุร้าย กินเนื้อและเลือดเป็นอาหาร มีอาวุธ 5 อย่าง เป็นสัตว์หยาบช้ายินดีในการเบียดเบียนสัตว์อื่น ชมชี่สัตว์ทั้งหลายกิน ฉันทใด หญิงทั้งหลายก็ฉันทนั้น นรชนจึงไม่ควรวิสาสะกับหญิงเหล่านั้น (62/521)

การเปรียบสตรีเป็นเช่นราชสีห์ น่าจะทำให้บุรุษตระหนักถึงความเหี้ยมโหดของสตรีขณะเดียวกันก็เปรียบสตรีเป็นดังมหาปฐพี ที่สามารถรองรับได้ทั้งสิ่งดีและสิ่งชั่ว ความเปรียบนี้ตักเตือนบุรุษเพศให้ระมัดระวังสตรีเพศและควรอยู่ห่าง ไม่ควรทำความคุ้นเคยด้วย

ในอรรถกถาชาดกมักแสดงพฤติกรรมการณ์มีชู้คล้าย ๆ กันของสตรีเพศ ดังใน สมุคชาดก (59/718-729) ยักษ์ตนหนึ่งเก็บภรรยาไว้ในสมุค¹¹ แล้วลื่นเข้าไปเก็บในห้อง แต่ภรรยาก็ยังแอบมีชู้ได้ มหาปโลภนชาดก (61/219-233) ก็เช่นกัน กล่าวถึงความโลภในกามคุณของสตรีนางหนึ่งที่เป็นภรรยาของอนติคันธกุมาร แต่เมื่อทั้งสองถูกเนรเทศไปอยู่ป่าภรรยาก็มีชู้ ตักกชาดก (56/130-136) กล่าวถึงทุชฐกุมารี ผู้ดูร้ายและหยาบคาย นางได้ยั่วยวนดาบสเป็นสามี ภายหลังได้นอกใจสามีและมีชู้เป็นโจรป่า

อย่างไรก็ตาม อรรถกถาชาดกก็กล่าวถึงความมักมากในกามของบุรุษด้วยเช่นกัน ดังใน มิตตวินทชาดก (56/280-282) กล่าวถึงสัตว์นรกตนหนึ่ง ทูนจักรกรตใหม่อยู่ในนรก ได้ถามพระโพธิสัตว์ว่าตนนั้นทำบาปอะไรไว้ พระโพธิสัตว์กล่าวว่า เพราะความโลภในกาม คือเมื่อได้นางเวมานิก เปรด 4 นางแล้ว ก็ยังไม่พอใจ ประารถนาจนได้อีก 8 นาง แต่ก็ยังไม่หยุดเพียงนั้น จนอยากจะได้จักรกรตที่เห็นเป็นดอกบัวทูนอยู่บนศีรษะผู้อื่น ครั้นเมื่อบาปที่ตนทำไว้สิ้นลงแล้วจึงได้ไปตามยถากรรม

พฤติกรรมของตัวละครข้างต้น แสดงให้เห็นความโลภที่ไม่สิ้นสุดของคนเรา ที่เกิดความโลภขึ้นได้ ทั้งในเรื่องอาหาร ทรัพย์เงินทอง ที่อยู่อาศัย และกามคุณ สิ่งเหล่านี้เป็นความต้องการตามสัญชาตญาณของคน ชะตากรรมที่ตัวละครทั้งหลายประสบได้แสดงให้เห็นโทษของกิเลสที่เข้ามาครอบงำจนละเลยคุณธรรม มีความเห็นแก่ตัว และไม่รู้จักรักษาเสียสละเพื่อผู้อื่น เมื่อคนในสังคมต่างมีความโลภที่จะกอบโกยทุกอย่างมาเป็นของตน ย่อมทำให้ชุมชนนั้นเกิดการเบียดเบียนกันจนเกิดความเดือดร้อนขึ้นได้

อรรถกถาชาดกจึงน่าจะมึบทบาทในการกล่อมเกลาคิดใจของคน ให้เป็นผู้ละความโลภและความหลงทะนงตน ให้รู้จักการคิดถึงผู้อื่นและรู้จักการเสียสละเพื่อประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตนได้บ้าง

3.1.5 คุณของการมีความอดทน

ความอดทนเป็นคุณธรรมที่สำคัญที่จะก่อให้เกิดความกล้าแกร่งในจิตใจซึ่งจะสามารถต่อสู้กับกิเลสที่เกิดขึ้นได้ คำสอนเรื่องความอดทน จึงมีความสำคัญที่จะนำไปสู่ความสำเร็จบรรลุตามเป้าหมายที่ตั้งไว้ ดังที่ปรากฏในอรรถกถาชาดก 13 เรื่อง การแสดงความอดทนของตัวละครในชาดกเป็นตัวอย่างของการสอนให้มีความอดทนอดกลั้น ซึ่งจะทำให้เป็นคนไม่อุน

¹¹ ภาชนะใส่ของมีฝาปิด

เจียวโกรธง่าย มีเหตุมีผลเพื่อจะได้นำไปสู่ความปรารถนาที่ตั้งไว้ ความอดทนอดกลั้นในชาดก อาจจำแนกออกเป็น 1) ความอดทนที่เกิดจากปัจจัยภายนอก และ 2) ความอดทนที่เกิดจากปัจจัยภายใน

1) ความอดทนที่เกิดจากปัจจัยภายนอก

ความอดทนที่เกิดจากปัจจัยภายนอก ได้แก่ ความอดทนทางกายและทางวาจา ดังใน กัสสปมันทียชาดก (58/450-456) พราหมณ์ผู้เป็นพ่อต้องอดทนต่อคำด่าว่าของบุตรชาย หรือใน มหิสาชาดก (58/221-225) กระบือตัวหนึ่งต้องทนรำคาญต่อการกระทำของวานรที่รังควานความสงบสุขของตน ความอดทนจากปัจจัยภายนอก ย่อมทำให้เกิดความทุกข์ทรมานและเจ็บปวดทรมานไม่น้อย ทั้งนี้ ส่วนหนึ่งก็เกิดจากความตั้งใจที่จะบำเพ็ญเพียรและอีกส่วนหนึ่งเพื่อรักษาศีล จึงยอมทนต่อการทรมานทางกาย ดังที่พญานาคพระโพธิสัตว์ได้ยอมถูกทรมาน แต่ไม่ยอมทำร้ายโต้ตอบเพราะเกรงว่าศีลจะขาดใน จัมเปยยชาดก (61/185-219) สังขपालชาดก (61/658-693) และ ฎริทัตตชาดก (64/1-122)

การสอนให้มีขันติในชาดกข้างต้น นับเป็นคุณธรรมในระดับอุดมคติของผู้เป็นพระโพธิสัตว์ ที่ต้องอาศัยคุณธรรมอื่นเข้ามาเป็นส่วนประกอบอย่างมาก ได้แก่ การมีความมุ่งมั่นที่จะรักษาศีล มีความเพียรพยายาม รักษาสิ่งที่ยึดมั่นศีลไม่ให้อาเจยไป และมีความเมตตา ไม่ยอมทำร้ายผู้อื่นให้เจ็บปวด ความอดทนจึงเป็นคุณธรรมสำคัญที่แสดงถึงความเสียสละตนและมีเมตตาต่อผู้อื่น

2) ความอดทนที่เกิดจากปัจจัยภายใน

ความอดทนที่เกิดจากปัจจัยภายใน หมายถึงการเจ็บปวดทรมานในอันเกิดจากการทนทุกข์ทรมานทางใจ เป็นความอดทนอดกลั้นอย่างสูงที่ต้องระงับยับยั้งใจไว้เพื่อให้ตนบรรลุสิ่งที่ปรารถนา หรืออาจเป็นความอดทนอดกลั้นเพื่อแสดงความเมตตาอย่างสูงต่อผู้ที่กระทำให้ตนเกิดความเจ็บปวด

ความอดทนนับเป็นคำสอนที่พึงปฏิบัติส่วนตน เพราะนอกจากจะเป็นการรักษาคุณธรรมที่ตนมีอยู่ให้คงไว้ได้แล้ว ยังแสดงให้เห็นถึงความมีเมตตาของบุคคลนั้นๆ การที่จัมเปยนาคราช สังขपालนาคราช และฎริทัตตนาคราชยอมอดทนต่อความเจ็บปวดและความทุกข์ทรมานทั้งๆที่สามารถจะฆ่าหมองูได้นั้น นอกจากจะทำให้ศีลที่ตนรักษาไว้ขาดไปและจะมีได้บรรลุตามสิ่งที่จะที่ตนตั้งไว้แล้ว ยังเกรงว่าจะทำความเจ็บปวดทรมานให้แก่หมองู ความอดทนอดกลั้นจึงเป็น

หลักธรรมที่ทำให้รู้จักการเสียสละเพื่อผู้อื่นอย่างแท้จริง ดังที่พระเจ้าโกศลทรงสะกดกลั่นความโกรธ และทรงอภัยให้แก่อำมาตย์ที่ล่วงประเวณีกับนางสนมใน **ขันติวรรณนชาดก** (57/403-405)

ใน **เอกราชชาดก** (58/393-399) กล่าวถึงพระเจ้าพาราณสี ถูกพระเจ้าทุพพิเสนจับมัดไว้ แต่พระองค์ทรงหลุดพ้นจากเครื่องพันธนาการได้ด้วยการภาวนาเมตตธรรมต่อศัตรู ใน **ขันติวาทีชาดก** (58/457-464) ก็เช่นกัน ดาบสได้ยึดมั่นในขันติ ไม่โกรธตอบพระเจ้ากลาป ซึ่งสั่งทำโทษดาบสจนถึงแก่ชีวิตด้วยความริษยา ในที่สุดแผ่นดินจึงสูบเอาพระเจ้ากลาปเป็นการลงโทษในกรรมหนักของพระองค์ ใน **จุลธรรมपालชาดก**(58/765-774) ก็แสดงให้เห็นความอดทน ต่อความเจ็บปวดโดยเฉพาะความเจ็บปวดทางใจเมื่อพระเจ้ามหาปตาปราช ผู้เป็นพระราชบิดา ทรงฆ่าจุลธรรมपालกุมารซึ่งมีพระชนม์ได้ 7 เดือนด้วยเพราะกริ้วพระมารดาพระกุมาร และใน **จันทกุมารชาดก** หรือ **กัณฑหาลชาดก** (64/123-204) กล่าวถึงความอดทนอดกลั่นของจันทกุมารโอรสของพระเจ้าสวัตตี ถูกพระราชบิดาจับไปบูชายัญตามคำยุยงของพราหมณ์เจ้าเล่ห์ ให้ฆ่าพระองค์พร้อมกับราชมารดาและชาวเมือง ร้อนถึงพระอินทร์ต้องลงมาช่วย จึงรอดพ้นจากความตายได้ ชาดกเรื่องนี้ แสดงให้เห็นความมีขันติของจันทกุมาร ที่ไม่อาฆาตพยาบาท แต่กลับมีความเมตตาที่จะให้คนทั้งหลายที่ถูกจับมาเป็นเครื่องบูชายัญไปเป็นข้าทาสของพราหมณ์ผู้มีความแค้นคิดจะฆ่าพระจันทกุมาร

ในอรรถกถาชาดกได้เน้นความอดทนของพระราชา ซึ่งต้องมีมากกว่าประชาราษฎร์ทั่วไป หลักธรรมเกี่ยวกับความอดทนนี้ปรากฏอยู่ในทศพิธราชธรรมข้อที่ห้าด้วยขันติ ซึ่งจะได้กล่าวอย่างละเอียดต่อไป

3.1.6 คุณของการรู้กาลเทศะ

เรื่องกาลเทศะเป็นเรื่องสำคัญในการดำรงชีวิต การกระทำบางอย่างเป็นสิ่งดี เหมาะสมแก่เวลาและสถานที่ แต่ถ้าต่างสถานที่และเวลา ก็อาจเกิดความเสียหายได้ เรื่องการเรียนรู้เรื่องความสำคัญของกาลเวลาและสถานที่นั้น ในบางกรณีก็สามารถตักเตือนกันได้ แต่บางกรณีก็ต้องอาศัยความสังเกตเอง การปฏิบัติตนให้ถูกต้องเหมาะสมตามกาลเทศะที่ปรากฏในชาดก มีอรรถกถาชาดก 7 เรื่องสอนเกี่ยวกับการรู้เรื่องกาลเทศะซึ่งจำแนกออกเป็น 1) รู้จักความเหมาะสมในเรื่องเวลาหรือโอกาส 2) รู้จักความเหมาะสมในเรื่องของสถานที่

1) รู้จักความเหมาะสมในเรื่องของเวลา

คำสอนเรื่องการรู้จักความเหมาะสมในเรื่องของโอกาส ทำให้ตระหนักถึงความสำคัญ และรู้จักระมัดระวังจังหวะในการดำเนินชีวิต ดังที่ชาดกเรื่องหนึ่งกล่าวถึงเหตุการณ์เดียวกัน แต่ต่างสถานการณ์ก็ทำให้เกิดผลต่างกันได้ คือเรื่อง อสิลักขณชาดก (56/491-497) ว่าด้วยการจามของพระราชภาคินโยแล้วทำให้ได้พระธิดาของพระเจ้าโกศลมาเป็นมเหสี แต่การจามของพราหมณ์ผู้ตรวจดาบกลับทำให้จุมูกขาดได้

แต่ถ้าให้ความสำคัญกับเวลามากเกินไปก็จะเป็นผลร้าย ดังที่ปรากฏในเรื่อง นักขัตตชาดก (56/49-53) กล่าวถึงครอบครัวหนึ่งในพระนครจะไปรับเจ้าสาวในชนบท ก่อนไปได้ขอฤกษ์จากนักบวชที่คุ้นเคยกัน นักบวชกล่าวว่า วันนี้ไม่มีฤกษ์ดี จึงไม่ไปรับ ครอบครัวในชนบทจึงยกลูกสาวให้กับผู้อื่นไป การดำเนินชีวิตที่เหมาะสมด้วยการรู้จักจังหวะเวลาย่อมก่อให้เกิดผลดีแก่ผู้นั้น และใน อกาลราวิ(56/451-453) ก็กล่าวถึงการไม่รู้จักว่าเวลาใดควรหรือไม่ควรของไก่ ที่ขยันยามไม่เป็นเวลาจึงถูกฆ่าตาย การรู้จักถึงความเหมาะสมในเรื่องกาลจึงเป็นสิ่งสำคัญที่ต้องใช้ปัญญาในการใคร่ครวญให้ดี จึงจะดำเนินชีวิตไปได้อย่างมีปกติสุข

2) รู้จักความเหมาะสมในเรื่องของสถานที่

คำสอนเรื่องการรู้จักปฏิบัติตนให้เหมาะสมกับสถานที่ คือการกระทำที่ตระหนักถึงสภาพแวดล้อมที่กำลังเป็นอยู่ว่าควรจะต้องปฏิบัติอย่างไรจึงจะแคล้วคลาดจากอันตราย ดังใน เวนิชชาดก (56/396-398) เศรษฐีปลอดภัยจากโจรผู้ร้ายเพราะไม่ยอมค้างคืนในป่า เรื่อง เวทัพพชาดก (56/41-48) กล่าวถึงอาจารย์คนหนึ่งผู้รู้มนต์เรียกฝนแก้ว 7 ประการ อาจารย์ได้เรียกฝนแก้วท่ามกลางหมู่โจรจึงถูกฆ่าตาย ทั้งๆ ที่ลูกศิษย์ห้ามแล้วแต่ไม่เชื่อ ใน เภริวาทชาดก (56/105-107) และ สังฆมณชาดก (56/108-109) ก็เช่นกัน ที่ตีกลองและเป่าสังข์ขณะที่อยู่ในป่า จึงถูกโจรปล้นเงินไป

คำสอนที่ให้รู้จักกาลเทศะ หรือความเหมาะสมแก่โอกาสและสถานที่นั้น ย่อมช่วยให้มนุษย์เรารู้จักพิจารณาและใคร่ครวญว่าจะทำสิ่งใดนั้น สมควรแก่เวลาหรือโอกาสและสถานที่หรือไม่ ทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับว่าบุคคลนั้นมีปัญญาที่จะพิจารณาใคร่ครวญหรือไม่ หรือคบหาและเชื่อฟังความดัดเตือนสั่งสอนของบัณฑิตหรือไม่อีกด้วย จึงจะทำให้ผู้นั้นมีความรอบคอบในการดำเนินชีวิตยิ่งขึ้น

สาระคำสอนในอรรถกถาชาดกที่เกี่ยวกับหลักปฏิบัติตนในการดำเนินชีวิตนั้น ได้แก่ การใช้ปัญญาแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน เพื่อช่วยตนเองและผู้อื่นให้พ้นภัย และสอนให้

ใช้ปัญญาเพื่อเตือนสติให้ผู้อื่นรู้จักการระงับอารมณ์และคิดอย่างมีเหตุผล มีคำสอนเรื่องความเพียรว่าจะช่วยให้ดำเนินชีวิตได้อย่างปลอดภัยและนำไปสู่ความสำเร็จได้ การมีความเพียรอย่างต่อเนื่องทำให้มนุษย์แสดงศักยภาพของตนออกมาอย่างเต็มที่ โดยไม่คิดหวังรอความช่วยเหลือจากผู้อื่น นอกจากนี้ การดำเนินชีวิตประจำวันในสังคมต้องระมัดระวังเรื่องวาจา เพราะอาจก่อให้เกิดความขัดแย้ง นำไปสู่ความไม่เข้าใจกัน หรือทำให้ผู้อื่นเกิดความรำคาญขึ้นได้ การดำรงชีวิตยังต้องอาศัยความอดทนอดกลั้นทั้งทางกายและทางใจ และพึงเป็นผู้รู้จักกาลเทศะ คือรู้จักดำเนินชีวิตให้เหมาะสมกับเวลาและสถานที่

จะเห็นว่าอรรถกถาชาดกให้ความสำคัญแก่แนวปฏิบัติของคนทั่วไปในสังคม โดยเฉพาะการมีปัญญารู้จักพิจารณาใคร่ครวญ และแยกแยะสิ่งดีและไม่ดี ทั้งนี้ปัญญาอาจเกิดขึ้นได้จากการดู การฟังและคบบัณฑิตเป็นมิตร คำสอนเหล่านี้จะช่วยให้คุณดำรงชีวิตในสังคมได้อย่างไม่เบียดเบียนตนและผู้อื่น

3.2 หลักในการปฏิบัติตนต่อบุคคลอื่น

ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคมเป็นเรื่องที่ต้องใส่ใจ โดยเหตุที่มนุษย์เราไม่อาจอยู่อย่างโดดเดี่ยวได้ การดำรงชีวิตท่ามกลางคนหมู่มากจึงเป็นเรื่องที่ต้องให้ความสำคัญ โดยเฉพาะสังคมซับซ้อน ซึ่งแต่ละคนมีบทบาทและหน้าที่แตกต่างกันไป จึงต้องมีแนวปฏิบัติที่สังคมนั้นๆ วางไว้ ในสังคมพุทธศาสนาก็เช่นกัน ในอรรถกถาชาดกได้ให้ภาพสังคมของพระภิกษุที่มาจากครอบครัวชนชั้นต่างๆ มาอยู่ในกรอบระเบียบวินัยเดียวกัน พระพุทธองค์จึงทรงแสดงธรรมที่เป็นหลักในการปฏิบัติตนต่อบุคคลอื่น ซึ่งเป็นหลักหรือแนวทางให้คนทั่วไปถือปฏิบัติ มิใช่เป็นเพียงหลักปฏิบัติของพระภิกษุสงฆ์ต่อพระภิกษุสงฆ์ด้วยกันเท่านั้น เพราะเรื่องราวในชาดกได้ชี้ให้เห็นว่าพระภิกษุสงฆ์ที่ยังไม่บรรลุนิพพานนั้น ก็เป็นเพียงปุถุชนเช่นเดียวกับคนทั่วไปในสังคม ที่ยังมีความปรารถนากิเลส จึงอาจก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่หมู่คณะได้ หลักสำคัญในการปฏิบัติตนต่อบุคคลอื่นที่ปรากฏในชาดก มีดังนี้ การให้ทาน การรู้จักเลือกคบมิตร การมีความกตัญญู การให้ความเคารพผู้อื่น การให้คำแนะนำสั่งสอนผู้อื่น และการมีความสามัคคี

3.2.1 การให้ทาน

การให้ทานเป็นคุณธรรมขั้นพื้นฐานที่จะเสียสละประโยชน์ส่วนตนเกิด เป็นทานบริสุทธิ์ด้วยการคิดถึงเฉพาะประโยชน์ของผู้อื่น การให้ทานจึงมีความสำคัญเป็นพื้นฐานของ

คุณธรรมอื่นที่จะตามมา โดยเฉพาะการรู้จักเสียสละและการละยึดมั่นถือตัวตนของตน เมื่อตัวตนได้ยอมเกิดความเมตตา และปฏิบัติเพื่อประโยชน์ส่วนรวมมากขึ้น

ในอรรถกถาชาดกได้แสดงให้เห็นผลของการให้ทาน 39 เรื่อง ซึ่งมีความสัมพันธ์กับคำว่า "บุญ" อันเป็นผลของการทำทาน การเป็นผู้ให้ยอมเกิดบุญและเมื่อทำทานอย่างต่อเนื่องเกิดการสั่งสมบุญ ซึ่งในอรรถกถาชาดกได้แสดงให้เห็นผลบุญตามลักษณะของการให้ทาน ซึ่งจำแนกออกได้ 3 ลักษณะ ได้แก่ 1) การให้ทานด้วยของนอกกาย กล่าวคือให้ทานด้วยอาหาร ทรัพย์สิ่งของ และรวมถึงการให้ทานชีวิตผู้อื่น 2) การให้ทานด้วยร่างกายและอวัยวะ และ 3) การให้ทานด้วยชีวิตของตน

1) การให้ทานด้วยของนอกกาย

การให้ทานด้วยของนอกกายในที่นี้ หมายถึง อาหาร และทรัพย์สิ่งของ รวมทั้งการละเว้นที่จะเอาชีวิตของผู้อื่น ดังใน ขทิวรรคชาดก (55/365-376) กล่าวถึงเศรษฐีคนหนึ่งมีความตั้งใจที่จะถวายทานแด่พระปัจเจกโพธิ แต่ถูกพระยามารกลั่นแกล้งมิให้มีโอกาสถวายทาน แต่ในที่สุดก็ถวายอาหารลงในบาตรพระปัจเจกโพธิได้สำเร็จ ใน วิสัยหชาดก (58/647-654) กล่าวถึงวิสัยหเศรษฐี บำเพ็ญทานเป็นนิจสิน จนแทนบันฑุกัมพลศิลาอาสน์ของท้าวสักกะแสดงอาการร้อน ท้าวสักกะจึงบันดาลให้ข้าทาสบริวารและทรัพย์สินทั้งหลายของเศรษฐีมีอันต้องหมดสิ้นไป แม้กระนั้นวิสัยหเศรษฐีก็ไม่หยุดทำทาน

ในเรื่องของการทำทานอย่างมากมายและต่อเนื่องเช่นนี้ ปรากฏใน พิลารโกสิยชาดก (59/913-930) เช่นกัน ในเรื่องกล่าวถึงผลที่ได้ทำทานมาตลอดชีวิตของเศรษฐีคนหนึ่งว่าไปเกิดเป็นท้าวสักกะ และอีกคนไปเกิดในพระครรภ์ของพระอัคกรมเหสีของพระเจ้าพาราณสี ต่อมาได้ครองราชย์และอภิเษกสมรสกับพระธิดาผู้เลอโฉมของพระเจ้าโกศลใน กุมมาสปีณฑชาดก (59/417-439) และ แม้แต่ในชาติเดียวกันนี้เอง ผลบุญที่ทำทานก็บังเกิดให้เห็นเป็นรูปธรรมในสังขชาดก (59/799-814) เมื่อสังขพราหมณ์ประสบกับเหตุเรืออัปปาง นางมณีเมขลาได้เหาะมาช่วยไว้ โดยกล่าวถึงอานิสงส์ของการทำทานที่สังขพราหมณ์ได้ทำไว้ว่า

ข้าแต่ท่านสังขพราหมณ์ ท่านได้ถวายรองเท้ากะพระภิกษุ

รูปหนึ่ง ผู้เดินกระโหียงเท้าสะดุ้ง ลำบากอยู่ในหนทางอันร้อน ทักษิณา

นั้นอำนวยผลสิ่งน่าปรารถนาแก่ท่านในวันนี้ (59/811)

การบำเพ็ญทานด้วยเครื่องอุปโภคบริโภคดังที่ได้กล่าวมา ย่อมแสดงถึงการสละทรัพย์สิ่งของเป็นทานในระดับที่ชาวบ้านทั่วไปปฏิบัติได้มากน้อยเท่าที่ปัจจัยอำนวย ซึ่งในอรรถกถาชาดกก็กล่าวถึงชาวบ้านผู้ยากไร้ แต่มีศรัทธานำอาหารคาวหวานมาถวายพระสงฆ์ ดังที่หญิงชราผู้ยากไร้ทำอาหารคาวหวานเท่าที่มีไปถวายพระสารีบุตร ดังในเรื่อง กุณฑกกุจฉิสนธชาดก (58/30-39) การทำทานด้วยความตั้งใจเช่นนี้ ย่อมเกิดเป็นบุญคือความสุขใจเป็นเบื้องต้น และมีความสุขกายคือได้รับความช่วยเหลือจากผู้อื่นเป็นผลตามมา อรรถกถาชาดกยังแสดงผลของการสั่งสมบุญจากการทำทานให้ได้ไปเกิดสูงส่งกว่าคนธรรมดาเป็นเบื้องปลายในชาติต่อไปด้วย นับว่าเป็นการอธิบายผลของการทำความดีได้อย่างเป็นระบบและเป็นรูปธรรมที่ชัดเจน

การให้ทานด้วยสิ่งของภายนอกที่ได้รับการยกย่องที่สุดในสังคมไทยคือชาดกเรื่อง เวสสันดรชาดก (64/484-814) การทำทานของพระเวสสันดรเป็นไปตามฐานะและบทบาทของผู้เป็นพระราชามีธรรมคือทศพิธราชธรรมเป็นสำคัญ ซึ่งนอกจากพระเวสสันดรจะทรงทำทานด้วยสิ่งของอย่างสม่ำเสมอมาตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์แล้ว ยังทรงทำปุตตทาน และภริยาทาน ซึ่งนับเป็นทานที่ทำได้ยากเพราะเป็นผู้ที่มีความผูกพันใกล้ชิดที่สุด ประกอบกับการตัดพระทัยทำทานครั้งนั้นนับเป็นทานสูงสุดเทียบได้กับสละชีวิต ทำให้พระเวสสันดรได้รับการสรรเสริญทั้งในหมู่มนุษย์และเทวดา ดังจะได้กล่าวต่อไป

2) การให้ทานด้วยร่างกายและอวัยวะ

การสละร่างกายและอวัยวะเป็นทานนั้น เป็นการกระทำที่ยากกว่าการให้เพียงสิ่งของภายนอก กล่าวคือเป็นการเสียสละด้วยร่างกายและอวัยวะบางส่วน แม้ไม่ถึงแก่ชีวิต แต่ผู้เสียสละก็พึงมีความเพียรและความตั้งใจที่จะปฏิบัติอย่างสูง จึงจะมีกำลังกล้าแข็งเสียสละได้ ดังใน อัมพชาดก (56/480-483) ดาบสได้สละร่างกายดกน้ำให้สัตว์ทั้งหลายได้ดื่มกิน เช่นเดียวกับช้างใน มาตุโปสกชาดก (60/1-11) ย่อมช่วยนายพรานที่หลงป่าให้กลับสู่เมืองได้ พญารูรมฤคได้ช่วยชีวิตบุตรของเศรษฐีใน รุรุชาดก (60/313-326) วานรได้ช่วยพรานหนีขึ้นจากเหวด้วยความยากลำบากใน มหากปิชาดก (61/434-455) ละมั่งได้ช่วยชีวิตพระเจ้าพรหมทัตขึ้นจากบ่อน้ำลึกในเรื่อง สรภชาดก (60/327-347) เรื่องนี้แสดงให้เห็นความพยายามของละมั่งที่จะช่วยชีวิตพระเจ้าพรหมทัตด้วยความเมตตา แม้ว่าละมั่งจะรู้ว่าสาเหตุที่ทำให้พระเจ้าพรหมทัตตกบ่อน้ำนั้นก็เพราะความมุ้งม้นที่จะฆ่าตนก็ตาม ใน คุณชาดก (57/44/53) กล่าวถึงคุณความดีของสุนัขจิ้งจอกที่ช่วยราชสีห์ ซึ่งยืนติดหล่มเลนอยู่นานถึงเจ็ดวัน และ สุวรรณกั๊กกฏชาดก (58/135-141) ปู่ทองได้ช่วยชีวิตพรานหนีจากการถูกงูเห่ากัด

- การยอมสละแรงกายเพื่อช่วยเหลือผู้อื่นดังพฤติกรรมของสัตว์ในข้างต้นนี้ จะเห็นคุณธรรมเรื่องความเมตตาที่เกิดขึ้นแม้แต่กับศัตรูที่คิดจะฆ่าตน ความเมตตาจึงเป็นพื้นฐานให้เกิดการเสียสละและแสดงออกด้วยการลงมือช่วยเหลือ โดยออกแรงเหนื่อยยากให้เป็นทาน ผลของทานที่สละแรงกายนี้ ในชาดกบางเรื่องได้แสดงผลด้วยการได้รับน้ำใจหรือความเอื้อเฟื้อเพื่อเป็นการตอบแทน ดังที่บรรดาสัตว์น้อยใหญ่หาผลไม้มาถวายดาบสที่ดักน้ำให้ รวมทั้งดาบสองค์อื่นๆ ก็ได้ฉันทผลไม้นี้อย่างทั่วถึง แต่ชาดกก็แสดงให้เห็นว่า การทำทานของตัวละครเหล่านี้เป็นการให้ออย่างบริสุทธิ์คือไม่หวังผลประโยชน์ตอบแทน แต่ผลของความเสียสละแรงกายนี้จะเกิดขึ้นเองเป็นทวีคูณ

ส่วนการสละอวัยวะนั้น ได้แก่การยอมสละดวงตาของพระเจ้าสีพีราช ใน สิวราชชาดก (61/56-80) การสละงาเป็นทานของพญาช้างสีลวนาคราช ในเรื่อง สีลวนาคราชชาดก (56/182-188) การสละอวัยวะเป็นทานในชาดกสองเรื่องนี้มีข้อสังเกตที่น่าสนใจคือ เป็นการให้ทานเมื่อมีผู้ขอ และให้ทานเพื่อให้ผู้ขอสมปรารถนา แม้ว่าจะเป็นการเบียดเบียนให้เกิดความเจ็บปวดยิ่งขึ้น การให้ทานด้วยความทุกข์ทรมานจึงเป็นการทำทานในระดับอุดมคติ คือเป็นการปฏิบัติที่คนธรรมดาทั่วไปทำได้ยาก ในชาดกทั้งสองเรื่องได้แสดงผลของการให้ทานของพระโพธิสัตว์ว่าขอให้สำเร็จพระสัมโพธิญาณ ซึ่งมีใช่เป็นผลที่จะเกิดขึ้นกับคนธรรมดาทั่วไปได้ แต่อย่างไรก็ดี เมื่อพิจารณาเหตุการณ์ในปัจจุบันก็อาจมีการทำทานในลักษณะนี้บ้าง เช่น การสละไตให้ผู้เป็นบิดาด้วยความกตัญญู หรือการสละตับส่วนหนึ่งให้แก่บุตรด้วยความรัก ผู้สละอวัยวะย่อมได้รับการสรรเสริญและเป็นที่กล่าวขานให้เป็นแบบอย่างในสังคม

3) การให้ทานด้วยชีวิต

การให้ทานด้วยการสละชีวิต นับเป็นการให้ทานในระดับที่สูงที่สุด ซึ่งในอรรถกถาชาดกนี้ มีหลายเรื่องที่กล่าวถึงการสละชีวิตเป็นทาน ดังในเรื่อง สสบัณฑิตชาดก (58/481-489) กระจ่างได้สละชีวิตเป็นทานให้แก่พรานมณี ซึ่งก็คือท้าวสักกะแปลงกายมานั้นเอง

การสละชีวิตของกระจ่างในชาดกข้างต้น นับว่าเป็นการสละชีวิตเพื่อผู้อื่นโดยแท้ ผลของการสละชีวิตเป็นทานครั้งนี้ ทำให้กระจ่างได้รับการจารึกให้ปรากฏในดวงจันทร์ตลอดชั่วกัปป์ กัลป์ ใน กุลาวกชาดก (55/320-331) แสดงถึงการยอมสละชีวิตของพระอินทร์ เมื่อพระอินทร์รบแพ้พวกอสูร พระมาตุลีสารถีขับรุดไปทางดงจิว ได้ยินเสียงลูกครุฑที่อาศัยอยู่ในดงจิวนั้นตกใจร้องเห็งแซ่ ก็ส่งสารลูกครุฑ จึงยอมสละพระชนม์ให้แก่ลัทธิรุดกไปทางข้าศึก

นอกจากนี้ ยังมีชาดกอีกหลายเรื่องที่กล่าวถึงการสละชีพเป็นทาน แต่อาจเป็นการให้ทานตามความสัมพันธ์ของตัวละครในเรื่อง เช่น สละชีพเพื่อบิดามารดา เพื่อพี่ เพื่อสามี เพื่อบริวาร และเพื่อชาติบ้านเมือง ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

เรื่อง **นันทิมิคราชชาดก** (59/104-113) เนื้อทรายชื่อนันทิมิกะ ยอมสละชีวิตตายแทนบิดามารดา ด้วยการล่อหลอกให้ผู้ล่าตามตนไปอีกทางหนึ่ง เรื่อง **จุลนันทิมิชาดก** (57/389-394) วานรชื่อนันทิมิยะ และน้องชื่อนันทิมิยะ ได้สละชีวิตตายแทนมารดา

การยอมสละชีวิตเพื่อพี่ปรากฏในเรื่อง **โรหนมิกชาดก**(61/86-108) เนื้อทรายชื่อโรหนะ ไปติดบ่วงของนายพราน น้องชายและน้องสาวต่างยอมสละชีวิตให้แก่พี่ การยอมสละชีวิตเพื่อสามีปรากฏในเรื่อง **สุวรรณมิกชาดก** (58/775-784) พญาเนื้อติดบ่วงของนายพราน นางเนื้อผู้เป็นภรรยาเมื่อไม่เห็นสามีกลับมาพร้อมบริวาร ก็คิดว่าสามีติดบ่วงนางได้อ้อนวอนนายพรานให้ปล่อยสามี และขอตายแทนสามี

การยอมสละชีวิตเพื่อบริวารใน **นิโครธมิกชาดก** (55/233-245) กล่าวถึงพญาเนื้อนิโครธ ได้ยอมสละชีวิตเพื่อตายแทนนางเนื้อท้องแก่ตัวหนึ่งที่เป็นบริวาร เช่นเดียวกับพญาวานรที่สละชีวิตให้แก่บริวารใน **มหากปิชาดก** (59/332-343)

การสละชีวิตเป็นทานนับเป็นการบำเพ็ญในระดับอุดมคติขั้นสูงสุด เรียกว่า *ปรมัตถบารมี* ผลที่ได้รับนั้นย่อมอยู่เหนือภาวะปกติทั่วไป คือได้รับการสรรเสริญชวักลปาวสาน เป็นที่จดจำจารึกอยู่เป็นสิ่งมหัศจรรย์ในโลก ดังที่กระต่ายไปปรากฏในดวงจันทร์ อันเป็นผลของการสละชีวิตเป็นทาน กล่าวได้ว่า การทำทาน เป็นหลักธรรมที่คนทุกฐานะ ทุกระดับในสังคมพึงปฏิบัติด้วยความเมตตาต่อเพื่อนมนุษย์ เพื่อความสงบสุขในสังคมและความสุขใจที่ได้เป็นผู้ให้แม้จะเป็นเพียงสิ่งของน้อยนิดก็ตาม

จากที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น การให้ทานนับเป็นหลักธรรมที่พระบรมศาสดาทรงเน้นและย้ำว่าเป็นคุณธรรมพื้นฐาน ที่ให้คนละความเห็นแก่ตัว ละการยึดถือว่าเป็นของตน และรู้จักที่จะเสียสละเพื่อประโยชน์ของผู้อื่น การให้ทานจึงเป็นคุณธรรมพื้นฐานที่สอนให้คนในสังคมคิดคำนึงถึงผู้อื่น โดยเฉพาะผู้เป็นประมุขของแผ่นดิน คำสอนสำหรับพระราชาคือ *ทศพิธราชธรรม* จึงมีเรื่องทานเป็นคุณธรรมที่ควรปฏิบัติข้อแรกของผู้ปกครองบ้านเมือง ที่ต้องปกครองประชาราษฎร์ด้วยความเมตตายิ่งกว่าคนทั่วไป การให้ทานจึงแสดงให้เห็นความมีเมตตาธรรมของบุคคลนั้นๆ ไปในเวลาเดียวกัน

3.2.2 การรู้จักเลือกคบมิตร

เรื่องการเลือกคบมิตรนับเป็นหัวข้อคำสอนที่พระบรมศาสดาทรงให้ความสำคัญ ดังที่มีอรรถกถาชาดก 46 เรื่อง ที่กล่าวถึงการคบมิตร ทั้งนี้ เพราะถ้ามีมิตรดีก็จะชักนำไปในทางที่ถูกที่ควร ถ้ามีมิตรชั่วก็จะนำไปในทางที่ผิดดังที่พญาช้างต้นมหิลามุขได้ฟังถ้อยคำของโจร ก็กลายเป็นช้างดุร้าย มีความหยาบคาย กักขฬะเช่นเดียวกับโจรใน เรื่อง มหิลามุขชาดก (55/299-303) ต้องให้พญาช้างได้ฟังถ้อยคำของสมณะพราหมณ์ผู้มีศีล พญาช้างจึงกลับมาเป็นช้างที่สงบเสงี่ยมเรียบร้อย มีศีลธรรมเหมือนเดิม หรือแม้แต่ต้นมะม่วงที่ให้ผลหวานหอม ก็กลับมีรสขมไปได้เมื่อต้นมะม่วงล้อมรอบด้วยต้นสะเดาในเรื่อง ทธิวาหนชาดก (57/200-208) การคบมิตรจึงควรที่จะพิจารณาให้ดีว่า ผู้ใดควรคบและผู้ที่มิมีลักษณะเช่นใดควรหลีกเลี่ยง ดังที่พระบรมศาสดาทรงให้รายละเอียดของผู้มิใช่มิตรและผู้ที่เป็นมิตรใน มิตตามิตตชาดก (57/258-261) และ (60/203-209) ดังนี้

บุคคลผู้มีมิตรเห็นเพื่อนแล้ว ไม่ยิ้มแย้มแจ่มใส ไม่รำเริง
ต้อนรับเพื่อนไม่ดูแลเพื่อน กล่าวคำขอร้องเพื่อน
บุคคลผู้มีมิตร คบหาศัตรูของเพื่อน ไม่คบหามิตรของเพื่อน
ห้ามผู้ที่กล่าวสรรเสริญเพื่อน สรรเสริญผู้ที่ด่าเพื่อน
บุคคลผู้มีมิตร ไม่บอกความลับแก่เพื่อน ไม่ช่วยปกปิดความ
ลับของเพื่อน ไม่สรรเสริญการงานของเพื่อน ไม่สรรเสริญปัญญาของเพื่อน
บุคคลผู้มีมิตร ยินดีในความฉิบหายของเพื่อน ไม่ยินดีใน
ความเจริญของเพื่อน ได้อาหารที่ดีมีรสอร่อยมาแล้ว ก็มีได้นึกถึงเพื่อน ไม่ยินดี
อนุเคราะห์เพื่อนว่า อย่างไรหนอ เพื่อนของเราพึงได้ลาภจากที่นี่บ้าง

ส่วนผู้ที่เป็นมิตรมีลักษณะดังนี้

บุคคลผู้เป็นมิตรนั้น ย่อมระลึกถึงเพื่อนผู้อยู่ห่างไกล ย่อม
ยินดีต้อนรับเพื่อนผู้มาหาถือว่าเป็นเพื่อนของเราจริง รักใคร่จริงทักทาย
ปราศรัยด้วยวาจาอันไพเราะ
คนที่เป็มิตรย่อมคบหาผู้ที่เป็มิตรของเพื่อน ไม่คบหาผู้ที่
ไม่ใช่มิตรของเพื่อน ห้ามปรามผู้ที่ด่าตีเตียนเพื่อน สรรเสริญผู้ที่พรรณนา
คุณความดีของเพื่อน

คนที่เป็นมิตร ย่อมบอกความลับแก่เพื่อน ปิดความลับของ
เพื่อน สรรเสริญการงานของเพื่อน สรรเสริญปัญญาของเพื่อน

คนที่เป็นมิตรย่อมยินดีในความเจริญของเพื่อน ไม่นิดใน
ความเสื่อมของเพื่อน ได้อาหารมีรสอร่อยย่อมระลึกถึงเพื่อน ยินดีอนุเคราะห์
เพื่อนว่าอย่างไรหนอ เพื่อนของเราจะพึงได้ลาภจากที่นี้บ้าง (60/203-204)

ลักษณะของผู้เป็นมิตรและผู้มิใช่มิตรข้างต้นนี้ เป็นการแยกแยะให้เห็นการปฏิบัติที่
ต่างกันของผู้เป็นมิตรและผู้มิใช่มิตรในทางรูปธรรมซึ่งพิจารณาได้จากการปฏิบัติต่อกัน ขณะเดียว
กันใน ขวณหังสชาติก (60/231-244) ได้กล่าวถึงพระเจ้าพาราณสี มีความเลื่อมใสยินดี พระยา
ชวณหงส์ และปรารภนาจะเป็นสหายกัน เมื่อพระราชชาชักชวนให้พระยาหงส์อยู่ในพระราชวังด้วย
กัน พระยาหงส์จึงกล่าวถึงความผูกพันฉันมิตรในทางนามธรรมคือการแสดงความผูกพันทางใจที่มี
ต่อกันให้ปรากฏ ว่าความรักใคร่ผูกพันนี้ อาจแปรเปลี่ยนไปได้เมื่อกาลเวลาผ่านไป ดังคาถาที่ว่า

อนึ่ง ผู้ใดเมื่อก่อนเป็นผู้ใจดี คนทั้งหลายนับถือว่าเป็นญาติ
เป็นมิตร หรือเป็นสหาย ภายหลังผู้นั้นกลับกลายเป็นศัตรูไปก็ได้ ใจ
ของมนุษย์รู้ได้ยากอย่างนี้

ใจจดจ่ออยู่ในบุคคลใด แม้บุคคลนั้นจะอยู่ไกลก็เหมือนกับอยู่
ใกล้ ใจเหินห่างจากบุคคลใด แม้บุคคลนั้นจะอยู่ใกล้ก็เหมือนกับอยู่ไกล

ถ้ามีจิตเลื่อมใสรักใคร่กัน ถึงแม้จะอยู่กันคนละฝั่งสมุทร
ก็เหมือนอยู่ใกล้ชิดกัน ถ้ามีจิตประทุษร้ายกัน ถึงแม้จะอยู่ใกล้ชิดกัน
ก็เหมือนกับอยู่คนละฝั่งสมุทร

ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐ คนที่เป็นศัตรูกันถึงจะอยู่ร่วมกัน
ก็เหมือนกับอยู่ห่างไกลกัน ข้าแต่พระองค์ ผู้เป็นมิ่งขวัญแห่งรัฐ คนที่รัก
กันถึงแม้จะอยู่ห่างไกลกัน ก็เหมือนกับอยู่ร่วมกันด้วยหัวใจ

ด้วยการอยู่ร่วมกันนานเกินควร คนรักกันย่อมกลายเป็นคน
ไม่รักกันก็ได้ ข้าพระองค์ขอทูลลาพระองค์ไป ก่อนที่ข้าพระองค์จะกลายเป็น
เป็นผู้ไม่เป็นที่รักของพระองค์ (60/242)

คาถานี้ กล่าวถึงความผูกพันของผู้มีความผูกพันฉันมิตร ที่แม้ตัวอยู่ห่างไกลแต่ก็ระลึก
ถึงกันอยู่เสมอ เพราะมีใจจดจ่อต่อกัน การคบกันระหว่างมิตรจึงสัมผัสได้ด้วยใจ อย่างไรก็ดี ใน

คาถาก็ให้ระมัดระวังเรื่องจิตใจที่อาจเปลี่ยนแปลงไปเมื่อเวลาผ่านไป หรือเมื่อคบกันนานเกินไป อยู่ใกล้เกินไปก็อาจกระทบกระทั่งกันได้ คำสอนเรื่องการคบมิตร จึงเป็นเรื่องสำคัญที่ได้มีการอธิบายเป็นขั้นเป็นตอน สามารถใช้ปัญญาพิจารณาคำสอนในเรื่องดังกล่าวได้อย่างละเอียดลึกซึ้งแตกต่างกันไปตามภูมิรู้พื้นฐานของตน

การได้รับความช่วยเหลือจากมิตรนับเป็นผลที่เห็นได้ชัดจากการเลือกคบมิตรที่ดี แม้ว่ามิตรผู้นั้นจะมีชื่ออัปมงคลก็ตาม ดังในเรื่อง กาลกรรณิชาดก (56/283-287) กล่าวถึงเพื่อนของอนาถบิณฑิกเศรษฐีชื่อ กาลกรรณี เป็นมิตรแท้ที่ช่วยปกป้องทรัพย์สินสมบัติของเศรษฐีมิให้ถูกขโมยไป ใน มหาอุกกุสชาดก (60/373-388) กล่าวถึงความช่วยเหลือของเพื่อน ได้แก่ราชสีห์เหยี่ยว พญานกออก และเต่า อรรถกถาชาดกเรื่องนี้ ได้แสดงความสำคัญของการผูกมิตรว่ามิตรนี้เองที่ช่วยให้ปลอดภัย เช่นเดียวกับเรื่อง กุรุคมิชชาดก (55/279-281) กวาง ได้คบกับเต่าและนกเป็นสหาย วันหนึ่งกวางไปติดบ่วงของนายพราน ก็ได้สหายทั้งสองช่วยเหลือจนปลอดภัย ใน กุสสนาพิชาดก (56/463-468) ก็แสดงถึงการช่วยเหลือกันของเทวดากุสสนาพิที่กอบกู้ในอุทยานของพระราชากับเทวราชที่ตันรุจา ไม่ให้ตันรุจาถูกตัดไปด้วยการแสดงหลอกล่อว่าตันรุจาเป็นโพรง และแม้แต่สหายที่ตัวเล็กอย่างปู ก็สามารถช่วยเหลือได้ในยามคับขัน ดังที่ปูช่วยหนีบคอกาและงูเห่าไม่ให้ทำร้ายพราหมณ์ได้ใน สุวรรณกัถกกุสชาดก (58/135-141)

นอกจากที่กล่าวมาข้างต้น การรู้จักเลือกคบมิตรยังเป็นเนื้อหาแทรกอยู่ในชาดกเรื่องต่างๆ อีกมากมาย แม้ไม่เน้นเนื้อหาของการคบมิตรแต่ก็แสดงผลของการมีมิตรที่ดี ที่คอยช่วยเหลือ และชี้ให้เห็นความสำคัญของการคบมิตร เช่น ใน มิตจินติชาดก (56/431-434) กล่าวถึงการช่วยเหลือของสหายปลา หรือใน มัจฉชาดก (57/348-350) ปลาพระโพธิสัตว์ได้กระทำสังขกิริยาให้ฝนตก เพื่อช่วยชีวิตเพื่อนๆ ไม่ให้ขาดน้ำตาย และเรื่อง มหาอัสนาโรหชาดก (58/383-392) ใจความสำคัญกล่าวถึง การตอบแทนผู้ที่เคยอุปการคุณ ในเรื่องนี้ พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าพาราณสี ทรงแพ้ต่อข้าศึกศัตรูหนีเตลิดไปในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง มีชายคนหนึ่งได้ช่วยเหลือและให้การอุปการะ เมื่อพระราชารู้ได้กลับสู่พระราชวัง พระองค์ได้ต้อนรับสหายคนนี้อย่างดี

จะเห็นว่า การได้มิตรที่ดี มิตรก็จะช่วยเหลือในยามทุกข์ยาก แต่ถ้าได้มิตรชั่วก็จะนำความทุกข์มาสู่ตน ดังที่ปรากฏโทษของการไม่พิจารณามิตร เช่นในเรื่อง มโนชชาดก (59/216-223) กล่าวถึงลูกราชสีห์ ชื่อ มโนช ไปคบกับสุนัขจึงจอกเป็นมิตร แม้มันจะห้ามปรามแต่ก็ไม่เชื่อฟัง ในที่สุดก็ถูกยิงตายเพราะตามเพื่อนไปขโมยม้า เช่นเดียวกับลูกเหี้ยไปคบกับปอมช่าง(กิ้งก่า) ใน โคธชาดก (56/547-550) ในที่สุดปอมช่างพานายพรานมาฆ่าตายหมดทั้งฝูง

พระศาสดาทรงได้ให้ความสำคัญกับการรู้จักเลือกคบมิตรอย่างมาก ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงเห็นว่ามิตรนั้นเป็นทั้งคุณและโทษ ความสำคัญจึงอยู่ที่การพิจารณาผู้ที่จะมาเป็นมิตร ดังคาถาในเรื่อง สัตติคุมพชาดก (61/127-143) กล่าวถึงนกแขกเต้าพี่น้อง ตัวหนึ่งตกอยู่ในหมู่โจร อีกตัวอยู่ในหมู่นักบวช ทั้งสองจึงมีความแตกต่างตามสภาวะแวดล้อม ดังคำกราบทูลของนกแขกเต้าตัวหนึ่งว่า

ข้าแต่พระราชา บุคคลคบคนใดๆ เป็นสัตบุรุษ อสัตบุรุษ
มีศีล หรือไม่มีศีล เขาย่อมตกอยู่ใต้อำนาจของบุคคลนั้นนั่นแหละ
บุคคลคบคนเช่นใดเป็นมิตร หรือเข้าไปช่องเสพคนเช่นใด
ก็ย่อมเป็นเช่นคนนั้น เพราะการอยู่ร่วมกันเป็นเช่นนั้น ... (61/130)

โทษของการไม่พิจารณาว่า ผู้ใดควรคบ หรือผู้ใดไม่ควรคบนั้น ปรากฏในชาดกหลายเรื่อง บางครั้งแม้ผู้ตกเดือนแล้ว ไม่เชื่อฟัง ก็ย่อมได้รับผลร้ายเช่นกัน ดังใน โคธชาดก (58/550-554) เวฬุกชาดก (56/22-25) และ อินทสมานโคตตชาดก (57/76-80)

ลักษณะของผู้เป็นมิตรและมีไซมิตรที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ยังได้ปรากฏในเรื่อง หิริชาดก (58/807-811) อีกด้วย ชาดกเรื่องนี้กล่าวถึงเศรษฐีผู้เป็นสหายของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี ผู้ไม่ช่วยเหลือยามที่บริวารของท่านอนาถบิณฑิกะเดินทางไปค้าขายยังปัจฉิมคาม ดังนั้น เมื่อบริวารของสหายเศรษฐีปัจฉิมคามเดินทางมาพาราณสี จึงถูกบริวารพาราณสีชิงทรัพย์สินไปหมด

จากที่กล่าวมา จะเห็นว่ามิตรนั้นมีส่วนสำคัญยิ่งที่จะให้คนเป็นคนดีหรือไม่ดีเพราะเมื่อได้คบค้าสมาคมด้วยกันแล้วก็ย่อมชักนำไปในทางที่คล้ายกัน การรู้จักเลือกคบมิตรจึงเป็นหัวข้อคำสอนที่มีความสำคัญและชาดกข้างต้นนี้ ก็มักเป็นอุทาหรณ์ประกอบการอธิบายเรื่องการคบมิตรซึ่งเหมาะสมสำหรับจะสั่งสอนบุคคลทุกหมู่เหล่าไม่ว่าจะถือเพศฆราวาสหรือนักบวชก็ตาม

3.2.3 การมีความกตัญญู

ใน พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525 ได้ให้ความหมายของ "กตัญญู" ไว้ว่า รู้อุปการะที่ท่านทำให้, รู้คุณท่าน เป็นคำคู่กันกับ "กตเวทী" หมายถึงสนองคุณท่าน¹² คุณธรรมข้อนี้เป็นเรื่องที่พระพุทธองค์ได้แสดงให้เห็นชัดเจนไว้ในชาดกหลายเรื่อง และย้ำว่าเป็นเรื่องสำหรับผู้เป็นบัณฑิตพึงกระทำ ดังเหตุของการเล่าเรื่อง สุวรรณสามชาดก (63/155-213) ว่า

¹² ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525, หน้า 5.

พระศาสดาทรงพระปรารภภิกษุรูปหนึ่งเลี้ยงบิดามารดาด้วยความกตัญญูต่อบุพการี ภิกษุรูปนี้ นำอาหารที่ได้จากความศรัทธามาให้แก่บิดามารดา เมื่อพระบรมศาสดาทรงทราบพระองค์ก็ได้ประทานสาธุการสามครั้งและตรัสว่า พระภิกษุรูปนี้ได้ดำเนินตามบุรพจรรยาที่พระบรมศาสดาเคยปฏิบัติมาในกาลก่อน

จากนั้น พระบรมศาสดาก็ทรงเล่าเรื่องเมื่อครั้งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นบุตรของดาบสและดาบสนีชื่อ สุวรรณสามกุมาร ได้เลี้ยงดูบิดามารดาที่ตาบอดเป็นอย่างดี จนกระทั่งวันหนึ่งสุวรรณสามถูกรณของพระเจ้าปิลยกษราช สุวรรณสามบังทนิตไม่โกรธตอบ รำพึงรำพันแต่ความเป็นห่วงบิดามารดา ทั้งบิดามารดาและนางเทพธิดาพสุนทรี ผู้เคยเป็นมารดาของพระโพธิสัตว์ก็ได้กระทำสังจกิริยา ขอให้สุวรรณสามหายจากอาการบาดเจ็บ ด้วยความกตัญญูของสุวรรณสามอย่างไม่มีผู้ใดเสมอเหมือน สุวรรณสามก็รอดพ้นจากความตายและยังให้บิดามารดาหายจากต้ามืดบอดอีกด้วย พระโพธิสัตว์ได้กล่าวคาถาว่า

บุคคลใดเลี้ยงดูบิดามารดาโดยธรรม เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมแก้ไขคุ้มครองบุคคลผู้เลี้ยงบิดามารดานั้น บุคคลใดเลี้ยงดูบิดามารดาโดยธรรม นักปราชญ์ทั้งหลายย่อมสรรเสริญบุคคลผู้นั้นในโลกนี้ บุคคลนั้นละโลกนี้ไปแล้ว ย่อมบันเทิงอยู่ในสวรรค์ (63/167)

ความกตัญญูของสุวรรณสาม จัดว่าเป็นต้นแบบของความกตัญญูต่อบิดามารดาที่ปรากฏในอรรถกถาชาดก ดังที่มีคำกล่าวอ้างถึงพระชาติที่พระโพธิสัตว์มาเกิดเป็นสุวรรณสามในชาดกเรื่องอื่น ซึ่งเมื่อพิจารณาถึงความสัมพันธ์ของตัวละครในชาดกแล้ว จะเห็นว่ามื่ออรรถกถาชาดก 34 เรื่องกล่าวถึงความกตัญญูต่อบุคคลต่างๆ ซึ่งจำแนกออกได้เป็น 1) การมีความกตัญญูต่อบิดามารดา 2) การมีความกตัญญูต่อผู้อุปการะเลี้ยงดู 3) การมีความกตัญญูต่อผู้ให้ความช่วยเหลือ 4) การมีความกตัญญูต่อผู้เป็นนาย และ 5) การมีความกตัญญูต่อครูบาอาจารย์

1) การมีความกตัญญูต่อบิดามารดา

การแสดงความกตัญญูอย่างสูงสุดต่อบุพการี คือการยอมสละชีวิตเป็นการตอบแทนพระคุณ ซึ่งเป็นคุณธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในชาดกหลายเรื่อง ทั้งเรื่องที่เกี่ยวข้องพระชาติเป็นมนุษย์และสัตว์ พระชาติที่เป็นมนุษย์ นอกจากเรื่อง สุวรรณสามชาดก (63/155-213) แล้ว ยังมีใน ชัยทิสชาดก (61/340-369) กล่าวถึงอสิณสัตตกุมาร ได้ยอมสละชีวิตให้พระเจ้าลุงซึ่งนางยักษ์ินินำไปเลี้ยงด้วยเนื้อมนุษย์ กินแทนพระราชบิดาคือ พระเจ้าชัยทิส แต่ในที่สุดก็ได้รู้ความจริงว่าเป็นพระประยูรญาติ

ในพระชาติที่เป็นสัตว์นั้น ได้แก่เรื่อง จุลนันทิยชาดก (57/389-394) พญาวานร ชื่อนันทิยะ ได้สละชีวิตแทนมารดาด้วยการยอมตายแทน นอกจากจะสละชีวิตแก่บุพการีแล้ว พระโพธิสัตว์ได้แสดงถึงความกตัญญูด้วยการยอมอดอาหาร ทั้งที่ตนมีอาหารเพียบพร้อม แต่มารดากลับต้องอดอยากอยู่ในป่าเพียงลำพัง ใน มาตุโปสกชาดก (60/1-11) การแสดงถึงความกตัญญูต่อบิดามารดาโดยตรงก็คือการเลี้ยงดูท่าน ดังที่พญานกแขกเต้าได้คาบรวงข้าวสาละมาเลี้ยงดูมารดาบิดา จนไปติดบ่วงที่พราหมณ์ผู้หนึ่งดักไว้ แต่เมื่อได้สนทนารธรรม พราหมณ์ก็เกิดความเลื่อมใส และยกไร่ข้าวสาละให้ ในเรื่อง สาลิกเทวารชาดก (60/349-360) เช่นเดียวกับเนื้อทรายชื่อ นันทิมฤค และในเรื่อง นันทิมิคราษชาดก (59/104-113) นันทิมฤค ได้เลี้ยงดูบิดามารดาเป็นนิจ ต่อมาถูกคนของพระราชาล้อมจับไว้ นันทิมฤคจึงออกไปล่อคนเหล่านั้นเพื่อจะให้บิดามารดารอดพ้นจากอันตราย

2) การมีความกตัญญูต่อผู้อุปการะเลี้ยงดู

ความกตัญญูต่อผู้อุปการะเลี้ยงดูนั้น ได้ปรากฏในชาดกหลายเรื่อง เช่นเรื่อง กุณฑกกุจฉิสิทธชาดก (58/30-39) พระบรมศาสดาทรงพระปรารภพระสารีบุตรเถระเจ้า ที่รับภัตตาหารของหญิงชราผู้ยากไร้ และทำให้หญิงชรานี้กลายเป็นเศรษฐีภายในข้ามคืน ซึ่งในอดีตก็ได้ทำเช่นนี้มาแล้ว พระบรมศาสดาก็ตรัสเล่าเรื่องราวในอดีตว่า เมื่อครั้งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพ่อค้าม้า ได้เห็นม้าสินธพอาชาไนยที่มีค่ามาก จึงขอซื้อจากหญิงชราด้วยราคาแพงลิบ แล้วนำไปถวายพระเจ้าพาราณสี

การรับภัตตาหารของผู้ทุกข์ยาก ก็เป็นการตอบแทนคุณของผู้ที่ตั้งใจนำมาถวายซึ่งเป็นของที่มีค่ายิ่งกว่าราคาของสิ่งนั้น ดังที่รุกขเทวดาพระโพธิสัตว์รับขนมราราคาถูกจากชายผู้ทุกข์ยากคนหนึ่ง ที่หมั้นมาถวายของทำพิธีกรรม รุกขเทวดาจึงตอบแทนคุณด้วยการบอกที่ซ่อนขุมทรัพย์ ให้ชายผู้นั้นได้กลายเป็นเศรษฐีชั่วข้ามคืน ในเรื่อง กุณฑกปุจฉาชาดก (56/418-422)

ในเรื่อง ตัจฉกสุกรชาดก (60/469-483) และ วัฑฒกิสุกรชาดก (58/261-272) กล่าวถึงลูกหมูที่ช่างไม้ผู้หนึ่งได้เก็บมาเลี้ยง ลูกหมูได้ช่วยเหลืองานช่างไม้เล็กๆ น้อยๆ ด้วยการยุตปลายไม้ข้างหนึ่งเมื่อช่างไม้จะตีเส้นบรรทัด ช่วยเอาจอยปากกลิ้งไม้เมื่อช่างจะแต่งเกล้ามไม้ และช่วยขน ฟัว ขวาน สิว ฆ้อน นำมาให้ช่างไม้ พฤติกรรมของลูกหมูได้แสดงถึงความกตัญญูที่มีต่อผู้เลี้ยงดูให้ข้าวให้น้ำอย่างชัดเจน ซึ่งเป็นการกระทำที่น่าสรรเสริญ เช่นเดียวกับโคพระโพธิสัตว์ได้ช่วยให้หญิงชราผู้อุปการะได้รับเงินถึงพันกษาปณ์ ในเรื่อง กัณหาชาดก (59/771-792)

จะเห็นว่า ในชาดกข้างต้นได้ยกการแสดงถึงความกตัญญูที่มีต่อผู้อุปการะเลี้ยงดู แม้จะเป็นเพียงสัตว์ดิรัจฉานก็ตาม พฤติกรรมของตัวละครเหล่านี้จึงเป็นอุทาหรณ์ที่คนทั้งหลายควรยึด

ถือเป็นแบบอย่างในการประพฤติปฏิบัติ

3) การมีความกตัญญูต่อผู้ให้ความช่วยเหลือ

ธรรมะที่แสดงถึงการรู้คุณแก่ผู้อุปการะ คือการตอบแทนพระคุณเมื่อมีโอกาส ในชาดกหลายเรื่องได้ปรากฏพฤติกรรมที่แสดงถึงการตอบแทนบุญคุณ ในเรื่อง **ติริติวัจจชาดก** (58/80-87) ดาบสได้เคยช่วยเหลือพระเจ้าพาราณสีเมื่อครั้งที่เสียที่ข้าศึก และได้รับการตอบแทนคุณจากพระราชามือพระองค์กลับไปครองเมืองแล้ว

ไม่เพียงแต่ในพระชาติที่เป็นมนุษย์เท่านั้น แม้จะเป็นเดรัจฉาน แต่ก็ปรารถนาจะตอบแทนคุณแก่ผู้อุปการะเมื่อมีโอกาส ดังปรากฏในเรื่อง **คิชนชาดก** (59/236-240) กล่าวถึงการรู้คุณของนกแร้งพระโพธิสัตว์ ได้ตอบแทนพระคุณของเศรษฐีเมืองพาราณสีที่อุปการะด้วยการหาที่ที่พ้นจากฝน ให้เป็นที่อยู่ที่กิน ก่อไฟและนำเนื้อโคมาให้

การตอบแทนคุณแก่ผู้ที่เคยให้ความช่วยเหลือนับเป็นคุณธรรมที่พึงปฏิบัติเพื่อเป็นการแสดงถึงการรู้คุณ และยินดีจะสนองคุณนั้นเป็นการตอบแทนเมื่อมีโอกาสจะทำได้

4) การมีความกตัญญูต่อผู้เป็นนาย

ความกตัญญูต่อผู้เป็นนายที่ปรากฏในอรรถกถาชาดกนี้ ตัวละครมักแสดงพฤติกรรมคล้ายๆ กัน ซึ่งเป็นเรื่องที่มีกล่าวถึงการสละชีวิตของพระอานนท์ ดังในเรื่อง **จุลลหังสชาดก** (62/324-373) ซึ่งมีเนื้อเรื่องตรงกับ **มหาหังสชาดก** (62/374-443) และ **หังสชาดก** (61/109-126) และ **โรหนมิชชาดก** (61/86-108) กล่าวถึงการปรนนิบัติของพระสารีบุตร ในเรื่อง **อัพภันดรชาดก** (58/238-253) และ **สุปัตตชาดก** (58/326-332)

ใน **จุลลหังสชาดก** กล่าวถึงหงส์เลนาบดชื่อ **สุมุขะ** ได้แสดงความกตัญญูต่อผู้เป็นนาย ดังที่กล่าวว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐกว่าฝูงหงส์ทั้งหลาย ทำไมหนอพระองค์จึงไม่ทรงรู้อรรถ ในธรรม ธรรมอันบุคคลเคารพแล้วยอมแสดงประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย ข้าพระองค์นั้นเพ่งเล็งอยู่ซึ่งธรรมและประโยชน์อันตั้งขึ้นจากธรรม ทั้งเห็นพร้อมอยู่ซึ่งความภักดีในพระองค์ จึงมิได้เสียตายชีวิต ความที่มีตรเมื่อระลึกถึงธรรม ไม่พึงทอดทิ้งมิตรในยามทุกข์แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต นี่เป็นธรรมของสัตว์บุรุษทั้งหลายโดยแท้ (62/325)

ในเรื่อง โธหนมิตชาดก ก็เช่นกัน กล่าวถึงน้องจิตตมฤคและนางสุดนามฤคิได้แสดงความกตัญญูต่อพญาเนื้อผู้เป็นทั้งพี่ชายและเป็นนายของฝูงเนื้อทั้งหมด ด้วยการยอมสละชีวิต

ในเรื่อง อัปภันดรชาดก กล่าวถึงนกแขกเต้าตัวหนึ่งอาศัยอยู่พระราชวังของพระเจ้าพาราณสี ได้อาสาไปเอามะม่วงอัปภันดรมาถวายพระราชเทวีเป็นการแสดงความกตัญญูที่ได้เลี้ยงดู เช่นเดียวกับการอาสาไปเอาพระกระยาหารของพระเจ้าพาราณสีมาถวายนางพญาภาในเรื่อง สุปัตตชาดก

ความกตัญญูต่อผู้เป็นนาย ย่อมเกิดจากการรู้จักคุณของนายและพร้อมจะสนองคุณของนาย ดังนั้นเมื่อตัวละครผู้เป็นลูกน้องมีโอกาสก็ยินดีจะตอบแทนพระคุณนั้น ซึ่งเป็นการแสดงความกตัญญูได้เป็นอย่างดี

5) การมีความกตัญญูต่อครูบาอาจารย์

ความกตัญญูที่ศิษย์แสดงต่อครูบาอาจารย์มีในเรื่อง ทูตชาดก (60/255-263) กล่าวถึงมาณพผู้หนึ่งคิดจะนำทรัพย์เป็นค่าสอนมาให้อาจารย์ แต่ได้ทำทองคำตกน้ำ จึงใช้อุบายให้พระราชาทรงทราบเรื่อง และได้เสด็จมาสนทนา จากนั้น ได้กล่าวถึงความประสงค์จะแสวงหาทรัพย์ไปให้อาจารย์ พระราชาก็พระราชทานทรัพย์ให้แก่มาณพ

อรรถกถาชาดกได้กล่าวถึงศิษย์ที่คิดอกตัญญูต่ออาจารย์ เป็นการแสดงให้เห็นผลของการไม่รู้พระคุณครูบาอาจารย์ ย่อมนำความเสียหายมาสู่ตน ความอกตัญญูอาจเกิดจากความหลงทะนงตนว่า สูงศักดิ์กว่า มีความสามารถเทียบเท่าหรือมากกว่า แต่เมื่อได้รับการสั่งสอนจากอาจารย์แล้ว ก็ละความหลงผิดนั้นได้ เช่นใน มูลปริยายชาดก (57/502-506) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอาจารย์ที่ศาปาโมกข์สอนมนต์ให้แก่มาณพห้าร้อยคน เมื่อมาณพเหล่านั้นเรียนจบก็เข้าใจว่าพวกตนรู้เท่าอาจารย์ จึงแสดงกิริยาดูหมิ่นอาจารย์ เมื่ออาจารย์ที่ศาปาโมกข์ทราบก็ตั้งปัญหาถามศิษย์ทั้งหลาย แต่ไม่มีผู้ใดตอบได้ ศิษย์ทั้งหลายจึงละความทะนงตน และกลับมาเคารพนับถืออาจารย์ดังเดิม

ใน อุปาหนชาดก (57/431-435) นายหัตถิจารย์ของพระเจ้าพรหมทัต ได้สอนวิชาให้แก่มาณพผู้หนึ่งจนหมด มาณพนี้ก็คิดจะรับราชการเช่นเดียวกันกับอาจารย์ แต่พระราชาก็พระราชทานเบี้ยหวัดให้เขาเพียงครึ่งหนึ่งของอาจารย์ ทำให้เขาไม่พอใจเพราะคิดว่า ตนก็มีความรู้เท่าเทียมกับอาจารย์เช่นกัน พระราชาก็รับสั่งให้ประลองวิชากัน ทั้งสองต่างแสดงวิชาได้เท่าๆ กัน แล้วอาจารย์ยังให้ช่างทำในสิ่งตรงกันข้ามกับที่สั่งอีกด้วยซึ่งศิษย์ไม่อาจทำได้ มหาชน ณ ที่นั้นจึงลงโทษศิษย์ผู้คิดล้างครู โดยทุบตีด้วยท่อนไม้และก้อนหินจนตาย ในเรื่อง คุณติลชาดก (57/484-497) ก็มีเรื่องทำนองเดียวกันนี้

ชาดกบางเรื่องกล่าวถึงการออกัตถุญต่อผู้ที่ให้ความช่วยเหลือ เช่นในเรื่อง สัจจกิริชาดก (56/189-198) ทุฏฐกุมารได้คิดจะฆ่าฤๅษี ทั้งๆที่ฤๅษีเคยให้ความช่วยเหลือมาก่อน ในออกัตถุญชาดก (56/316-319) กล่าวถึงสหายของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี ได้ตอบแทนคุณด้วยการไม่ช่วยซื้อสินค้า ทั้งๆที่ ท่านเศรษฐีได้เคยช่วยซื้อของและดูแลคนของสหายเป็นอย่างดี และอสัมปทานชาดก (56/514-521) ก็ได้กล่าวถึง ความออกัตถุญของสหายเช่นกัน

เรื่องความออกัตถุญที่ปรากฏในอรรถกถาชาดกข้างต้นนี้ จะเห็นว่า เรื่องในพระอดีตชาติมักจะเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับความออกัตถุญของพระเทวทัตที่มีต่อพระบรมศาสดา ดังนั้น ในขณะที่พระองค์ทรงสั่งสอนเรื่องความกตัญญูที่มีต่อบุคคลต่างๆ แล้ว พระองค์ยังทรงแสดงถึงโทษของความออกัตถุญเพื่อให้เห็นคุณธรรมของตัวละครฝ่ายดี คือผู้ที่มีพระคุณ กับโทษของตัวละครฝ่ายร้ายซึ่งเป็นผู้กตัญญู และทำให้ผู้ฟังเกิดความเกรงกลัวต่อโทษที่จะเกิดขึ้นเมื่อประพฤติกตัญญู ดังเรื่องในชาดกที่ทรงยกมาแสดงเหล่านี้

คำสอนเรื่องความกตัญญูจึงเป็นคุณธรรมที่สำคัญของการปฏิบัติตนต่อผู้อื่นและสังคม เพราะเมื่อมีจิตคิดกตัญญูแล้ว ย่อมไม่คิดกระทำชั่ว ผู้เป็นบุตรธิดาหากมีความกตัญญูต่อบุพการี ย่อมไม่คิดนอกถิ่นนอกทาง และตั้งใจทำหน้าที่ของตนเป็นการทดแทนคุณ ศิษย์ที่มีจิตกตัญญูต่อครูบาอาจารย์ก็ย่อมเป็นผู้ตั้งใจศึกษาเล่าเรียน และใช้ความรู้นั้นไปในทางที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม การทำความดีเหล่านี้เกิดขึ้นได้ด้วยมีความน้อมใจไปในทางตอบแทนคุณ ความกตัญญูจึงเป็นคำสอนที่ควรบ่มเพาะให้แก่คนในสังคม เพื่อให้คนมีจิตใจมุ่งมั่นไปในทางกระทำดี สังคมก็จะมีแต่เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น

3.2.4 การให้ความเคารพผู้อื่น

การทำความเคารพเป็นคำสอนที่มุ่งเน้นเรื่องความอาวุโส ในอรรถกถาชาดกมี 7 เรื่องที่กล่าวถึงผู้ที่ควรเคารพและไม่ควรเคารพ ผู้ที่ควรเคารพในพุทธศาสนาได้แก่ ผู้ที่มีความอาวุโสของพรรษาในการปฏิบัติธรรม มิใช่ที่รูปร่างลักษณะ ดังใน ติตติรชาดก (58/506-511) กล่าวถึงความอาวุโสของพระสารีบุตรโดยเล่าเรื่องการทำความเคารพของสัตว์ทั้งสาม คือ นกกระทา วานร และช้าง เข้าไปอาศัยร่มเงาของต้นไทร ต่อมาคิดกันว่า ในบรรดาเราทั้งสามนั้น ใครเป็นผู้อาวุโส จะได้ทำความเคารพและยกย่อง สัตว์ทั้งสามใช้อายุของต้นไทรเป็นเกณฑ์ในการกำหนด จึงรู้ว่านกกกระทาแม้เป็นสัตว์เล็กที่สุด มีแรงน้อยที่สุดแต่กลับเป็นผู้ให้กำเนิดต้นไทรนี้เอง

อรรถกถาชาดกยังให้ความสำคัญกับสิ่งของที่เป็นสัญลักษณ์ของสิ่งที่พึงเคารพ เช่นผ้า กาสาวพัสดุ เป็นของที่พึงเคารพด้วยเป็นสัญลักษณ์ของนักบวชซึ่งได้ชื่อว่าเป็นผู้มีศีล ดังในเรื่อง กาสาวชาดก (57/383-388)

ส่วนการไม่รู้ว่สิ่งใดควรเคารพหรือไม่นั้น ปรากฏในเรื่อง สดปัตตชาดก (58/226-233) กล่าวถึงบุตรกมุทิกคนหนึ่งเดินทางไปทวงเงินของมารดาที่เสียชีวิตไปแล้วในอีกหมู่บ้านหนึ่ง ซึ่งต้องผ่านดงโจร เมื่อบุตรคนนี้จะเข้าดงก็มีสุนัขตัวหนึ่งมาขวางไว้ บุตรไม่ทราบว่สุนัขนี้คือ มารดามาเตือนไม่ให้ผ่านดงโจร แต่บุตรกลับขับไล่ไป ขณะนั้นมีนกกะโหลกตัวหนึ่งผ่านมา ได้ร้องบอกโจรให้ปล้นทรัพย์ แต่บุตรกมุทิกกลับเข้าใจว่าเป็นนกกะโหลกจึงยกมือไหว้ ในที่สุดบุตรกมุทิกก็ ถูกโจรปล้น เช่นเดียวกับเรื่อง สันถวชาดก (57/81-84) กล่าวถึงการบูชาไฟของพรานมณเฑาะว์คนหนึ่ง ที่บูชาไฟ ไฟได้ลุกไหม้บรรณศาลาหมด พระพุทธองค์ทรงนำชาดกเรื่องนี้มาสอนเรื่องการบูชาใน สิ่งที่ไม่ควรบูชา ในเรื่อง นังคุฎฐชาดก (56/574-577) ก็เช่นกัน นอกจากนี้ ใน สัตยชีวิ ชาดก (56/607-614) ยังได้กล่าวถึงการเรียนมนต์ทำคนตายให้ฟื้นได้ ซึ่งเป็นเรื่องที่ไม่ควรศึกษาหาความรู้ ดังที่มาณพคนหนึ่งชื่อ สัตยชีวิ ได้เข้าไปหาพินกับเพื่อน ไปพบเสือตายตัวหนึ่งจึงใช้มนต์นี้ เมื่อ เสือฟื้นขึ้นมาได้ก็โดดกัดสัตยชีวิตาย และปัพพชิตวิเหฐกชาดก (59/170-179) กล่าวถึงการกราบ ไหว้บรรพชิตที่มีจริยวัตรเหมาะสมสมควรแก่การกราบไหว้

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่า การที่จะแยกแยะได้ว่า สิ่งใดควรทำความเคารพ และสิ่งใด ไม่ควรเคารพนั้น เป็นเรื่องที่ต้องอาศัยปัญญาในการไตร่ตรอง ขณะเดียวกันต้องมีความสังเกต เห็นสิ่งที่ถูกที่ควร ดังพุทธสุภาษิตมงคลข้อที่3 ว่า ปุชชาจ ปุชณียานั "การบูชาบุคคลที่ควรบูชา" ทั้งนี้ เป็นการสอนให้รู้จักความยำเกรงที่ควรมีให้แก่กันของคนในสังคมโดยเฉพาะการปฏิบัติต่อผู้ อาวุโสหรือผู้ที่มีความประพฤติกว่ค่าแก่การเคารพบูชา และในชาดกก็มักจะแสดงให้เห็นผลของ การบูชานั้น ดังที่บุรุษหนึ่งทำความเคารพแพะ ด้วยเข้าใจว่แพะนั้นกั่มหัวทำความเคารพตน ใน จัมมสาฎกชาดก (58/545-549)

3.2.5 การมีความสามัคคี

ในอรรถกถาชาดกนี้ มีเนื้อหาเกี่ยวกับความสามัคคี 13 เรื่อง ซึ่งกล่าวถึงเหตุการณ์ ต่างๆ ที่เป็นอุทาหรณ์ให้มีความรักในหมู่ญาติพี่น้อง ดังเรื่อง สัมโมทมานชาดก (55/335-338) เหตุที่พระบรมศาสดาตรัสเล่าชาดกเรื่องนี้ นั้น เพราะเหล่าภิกษุทั้งหลายได้ปรารภเรื่องการทะเลาะ กันของหมู่พระญาติ ซึ่งในอดีตก็เกิดเรื่องทำนองนี้มาแล้ว เมื่อครั้งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็น

พญานกกระจาบ สอนให้พวคนกกระจาบพร้อมเพรียงกันในเวลาติดตาข่าย ซึ่งจะพันอันตรายได้ ต่อมาพวคนกกระจาบทั้งหลายไม่เชื่อฟัง ต่างเกี้ยวและแก่งแย่งกัน นายพรานจึงใช้ตาข่ายจับฝูงนกกระจาบได้

คุณของความสามัคคีในหมู่ญาติได้ปรากฏชัดเจนในเรื่อง รุกขธรรมชาดก (56/199-203) กล่าวถึงลมพายุที่ไม่อาจพัดพาและทำลายป่าไม้รั้งที่ตั้งอยู่ชิดกันเป็นกลุ่มให้ล้มได้สักแม้แต่ต้นเดียว คล้ายกับเรื่องที่ทำให้เด็กหักกิ่งไม้ที่มีดอกอยู่รวมกัน ซึ่งทำให้ไม่อาจหักได้ง่ายเพราะการรวมกันของกิ่งไม้เหล่านี้เอง เช่นเดียวกับการรวมตัวกันต่อสู้เสือโคร่งของฝูงสุกรใน วัชฌกสิสุกรชาดก (58/261-272)

แม้แต่สัตว์ที่เป็นศัตรูกันมาช้านานก็เคยได้รับการสั่งสอนให้มีความสามัคคีกันในเรื่อง อูรคชาดก (58/730-742) กล่าวถึงดาบสได้สั่งสอนครุฑและนาคให้เป็นมิตรกันได้สำเร็จมาแล้ว เช่นเดียวกับในเรื่อง นกุลชาดก (57/99-102) ฤาษีตนหนึ่งก็ได้สั่งสอนให้พังพอนและงู เป็นมิตรและอยู่ร่วมกันโดยไม่ประทุษร้ายซึ่งกันและกัน แต่เมื่อขยงให้ทะเลาะกันก็ทำให้เกิดการสูญเสียดังที่สุนัขจึงจอกขยงให้ราชสีห์ฆ่าโคผู้เป็นสหายของตน สัตว์ทั้งสองจึงฆ่ากันตายใน สันธิเภทชาดก (58/698-704) และใน ทัพพปุปผชาดก (59/241-252) ก็เช่นกัน กล่าวถึงนากสองตัวทะเลาะกัน ไม่อาจแบ่งปลากันได้ จึงต้องให้สุนัขจิ้งจอกเป็นผู้ตัดสินและได้ปลาท่อนใหญ่เป็นของตอบแทน

ในอรรถกถาชาดกยังได้กล่าวถึงความสามัคคีของคนในบ้านเมือง ซึ่งจะทำให้มีกำลังในการต่อสู้กับอุปสรรคและศัตรูที่มุ่งร้าย ดังในเรื่อง จุลกาลิงคชาดก (58/369-382) กล่าวถึงการพ่ายแพ้ของพระเจ้ากาลิงคราช ซึ่งทำสงครามกับพระเจ้าอรุณราชแห่งแคว้นอัชสภรัฐ ด้วยเพราะหลงทะนงตน ประมาทและขาดความสามัคคี แม้ว่าจะมีกำลังทหารมากกว่าก็ตาม ความสามัคคีจึงเป็นธรรมะสำคัญที่จะช่วยให้หมู่เหล่าประสบความสำเร็จได้แม้จะยากเย็นเพียงใดก็ตาม ดังที่ทัพของพระเจ้าอรุณราชประสบความสำเร็จมาแล้ว ท้าวสักกะได้ตรัสสรรเสริญกองทัพของพระเจ้าอัชสภะว่า

ดูก่อนพรานหมณ์ เมื่อชนทั้งหลายพูดกันอยู่ ท่านก็เคยได้ยิน
แล้วมิใช่หรือว่า เทวดาทั้งหลายย่อมเกียดกันความพยายามของลูกผู้ชาย
ไม่ได้ ความขมใจ ความตั้งใจแน่วแน่ ความไม่แตกสามัคคีกัน ความไม่
แก่งแย่งกัน การรุกในกาลที่ควรรุก ความเพียรมั่นคง และความบากบั่น
ของลูกผู้ชาย (มีอยู่ในพวกพระเจ้าอัชสภะ) เพราะเหตุนั้นแหละ ชัยชนะ
จึงมีแก่พวกพระเจ้าอัชสภะ (58/381)

ความสามัคคีของชาวอัสสกรรัฐทำให้เกิดกำลังใจต่อสู้จนเอาชนะได้ และความสามัคคีนี้เองยังช่วยให้ล้างคมอยู่เป็นปกติสุข เพราะต่างมีความรักกัน ไม่เบียดเบียนและแก่งแย่งกัน

จากที่กล่าวมา จะเห็นว่าอรรถกถาชาดกมีสาระคำสอนเกี่ยวกับหลักในการปฏิบัติตนต่อผู้อื่น คำสอนสำคัญและเป็นพื้นฐานที่ก่อให้เกิดคุณธรรมอื่นๆ ตามมาคือ การรู้จักเป็นผู้เสียสละด้วยการทำทานตามกำลังของตน รู้จักเลือกคนดีเป็นมิตร เป็นผู้มีความกตัญญูต่อบิดามารดา หรือผู้ให้ความช่วยเหลือเกื้อกูล เป็นผู้รู้จักแยกแยะบุคคลหรือสิ่งทีควรเคารพเพื่อความเป็นสิริมงคลของตนเอง และเป็นผู้รักความสามัคคี หลักธรรมข้างต้นจะช่วยให้เกิดความเจริญรุ่งเรืองในหมู่เหล่าของตน

หลักในการปฏิบัติต่อตนเองและผู้อื่นที่ปรากฏในอรรถกถาชาดกดังข้างต้นนี้ นับเป็นสาระคำสอนที่ล่วงพ้นจากมิติของกาลเวลา คำสอนดังกล่าวจึงทันสมัยอยู่เสมอ แม้ในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบันที่พระองค์พระราชทานในโอกาสวันขึ้นปีใหม่ให้ประชาชนชาวไทย "รู้จักสามัคคี" จึงจะทำให้ประเทศชาติรอดพ้นจากวิกฤติการณ์ทั้งปวงไปได้ คำสอนข้างต้นได้สะท้อนให้เห็นค่านิยมของคนในสังคมว่าปรารถนาให้คนในสังคมคิดถึงแต่ประโยชน์สุขของส่วนรวม และสิ่งทีสำคัญที่สุดของการดำเนินชีวิตอย่างไม่เบียดเบียนตนและผู้อื่นคือ การมีปัญญาในการพิจารณาไตร่ตรองและดำเนินชีวิตอย่างไม่ประมาท

3.3 หลักในการครองเรือน

การครองเรือนนับว่าเป็นเรื่องสำคัญของคนในสังคม เพราะครอบครัวเป็นสถาบันแรกเริ่มในการหล่อหลอมผู้คนให้อยู่ในสังคมได้อย่างปกติสุข พระบรมศาสดาทรงรับทราบปัญหาเกี่ยวกับการครองเรือนของอุบาสก อุบาสิกาและคนทั้งหลาย และทรงนำมาสั่งสอน รวมทั้งยกเรื่องราวในชาดกมาแสดงให้เห็นผลชัดเจนว่า เรื่องที่เกิดขึ้นในปัจจุบันไม่ใช่ปัญหาใหม่ แต่ในอดีตกาลปัญหาการครองเรือนและเรื่องของสามีภรรยาได้มีมาแล้วหลายชาติ อรรถกถาชาดกที่มีสาระคำสอนเกี่ยวกับการครองเรือนจำนวน 32 เรื่อง อาจจำแนกออกเป็น หลักการทั่วไปของการครองเรือน และหลักปฏิบัติในการเป็นภรรยาหรือสามีที่ดี

3.3.1 หลักการทั่วไปของการครองเรือน

ในเรื่อง วิฐุรชาดก (64/296-483) กล่าวถึงคำสอนของผู้ครองเรือนในบทที่ว่าด้วย ฆราวาสธรรม ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

1. ไม่ฟังคบหญิงสาธารณะเป็นภรรยา
2. ไม่ฟังบริโภคอาหารดีมีรสอร่อยเพียงผู้เดียว
3. ไม่ฟังหาเรื่องทะเลาะวิวาทกัน
4. เป็นผู้ประกอบด้วยศีล 5
5. เป็นผู้ประกอบด้วยราชวัตร (พระราชกำหนดกฎหมาย)
6. เป็นผู้ไม่ประมาทเลินเล่อในกุศลธรรม
7. เป็นผู้สอดส่องเลือกพื้นเหตุผลให้แยบคาย
8. เป็นผู้ประพฤติด่อมตน ไม่เย่อหยิ่งจองหองพองชน
9. เป็นผู้เว้นจากความตระหนี่จัด
10. เป็นผู้ประกอบด้วยโสรัจจะ (ความสงบเสงี่ยม)
11. เป็นผู้รู้จักระงับเก็บถ้อยคำ
12. เป็นผู้ไม่หยาบคายทางกาย วาจาและใจ
13. เป็นผู้ทำความสงเคราะห์กัลยาณมิตร คือสงเคราะห์บุคคลผู้ควรได้รับความสงเคราะห์ด้วยสังคหวัตถุ มีการให้ เป็นต้น
14. เป็นผู้ให้ทานแด่สมณพราหมณ์ และให้แก่คนอนาถา
15. เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยการจัดแจงในกิจทุกชนิด
16. เป็นผู้บำรุงสมณพราหมณ์ด้วยข้าวและน้ำ
17. เป็นผู้ใคร่ปรารภนาธรรม
18. ทำตนให้เป็นผู้รองรับการฟัง คือหมั่นศึกษาเล่าเรียน
19. เป็นผู้หมั่นเข้าไปไต่ถามสมณพราหมณ์ผู้ประพฤติธรรม
20. เป็นผู้ตั้งใจคบหาสมาคมกับท่านผู้มีศีลเป็นพหูสูตร

จากคำสอนทั้ง 20 ข้อข้างต้น แสดงให้เห็นว่าผู้เป็นฆราวาสจำเป็นต้องมีหลักธรรมเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวในการประพฤติปฏิบัติต่อสมาชิกในครอบครัวและผู้อื่นในสังคม อรรถกถาชาดก ได้ยกการประพฤติของท่านอนาถปิณฑกเศรษฐี ผู้มีฆราวาสธรรมไว้เป็นตัวอย่างหลายเรื่อง เรื่องที่แสดงถึงการเป็นผู้มีศีลและการเป็นผู้ครองเรือนที่ดี เห็นได้ชัดจาก สิริกาลกัณณชาดก (59/70-89) เรื่องนี้กล่าวถึงการรักษาเบญจศีลของท่านเศรษฐี ทำให้เป็นผู้มีศีลอยู่กับตัว เช่นเดียวกับ โบราณกบัณฑิตที่ชาติก่อนก็เป็นเศรษฐีที่มีศีลและทำบุญสุนทานมิได้ขาด จึงมีนางเทพธิดาสิริเทวีมาสถิตอยู่ด้วย

หลักปฏิบัติของฆราวาสนี้ พระบรมศาสดาทรงกับพรหมณ์และคหบดีชาวบ้าน
 สาละในโกศลชนบท ว่าด้วยความประพฤติที่เรียบร้อยอันควรที่ปุถุชนพึงยึดถือปฏิบัติ ได้แก่ความ
 ประพฤติทางกาย 3 อย่าง ทางวาจา 4 อย่างและทางใจ 3 อย่าง ที่เรียกว่า กุศลกรรมบถ 10 รวม
 อยู่ใน สาละยยกสูตร ดังนี้

ความประพฤติเรียบร้อยทางกาย ได้แก่

1. เป็นผู้ละจากการฆ่าสัตว์ มีความละอาย มีความเอ็นดู กรุณาและหวังประโยชน์
 แก่กกุลแก่สัตว์
2. เป็นผู้ละจากการเอาทรัพย์ที่เขาไม่ให้ รวมทั้งที่อยู่อาศัย
3. เป็นผู้ละจากการประพฤติผิดในกาม ไม่สมสู่หญิงที่มีมารดาบิดารักษา หรือมีญาติ
 รักษา และที่มีสามีแล้ว

ความประพฤติเรียบร้อยทางวาจา ได้แก่

1. เป็นผู้ละจากการพูดเท็จ
2. เป็นผู้ละจากวาจาส่อเสียด
3. เป็นผู้ละจากวาจาหยาบ
4. เป็นผู้ละจากการพูดเพ้อเจ้อ พูดตามจริง พูดเรื่องที่เป็นประโยชน์ พูดในเวลา
 ควรพูด พูดเรื่องที่เป็นธรรม มีหลักฐานอ้างอิงได้

ความประพฤติเรียบร้อยทางใจ ได้แก่

1. ไม่มีความโลภ
2. ไม่มีจิตพยาบาท ไม่เบียดเบียน
3. เป็นผู้มีความเห็นชอบ เห็นว่าผลแห่งทานที่ให้แล้วมีอยู่ ผลแห่งการบูชามีอยู่ ผล
 แห่งการเชนสรวงมีอยู่ ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและทำชั่วมีอยู่ โลกนี้มีอยู่ โลก
 หน้ามีอยู่ เป็นต้น¹³

นอกจากนี้ การดำเนินชีวิตของผู้ครองเรือนควรจะยึดถือโลกธรรม 8 เป็นธรรมสำหรับ
 การยึดเหนี่ยวจิตใจให้มีความเข้าใจหลักของอนิจจังคือการเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่งไปตาม
 ธรรมชาติ ได้แก่ มีลาภ เสื่อมลาภ มียศ เสื่อมยศ มีสุข มีทุกข์ มีสรรเสริญ นินทา หลักธรรมเหล่านี้

¹³ ปรีชา ช่างขวัญยืน, "การศึกษาจริยศาสตร์สังคมในพุทธศาสนาในเชิงวิจารณ์,"

(ปริญาอักษรสตรามหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520),

หน้า 40-41.

มุ่งสอนบุคคล โดยแสดงให้เห็นแบบอย่างของความประพฤติที่ควรยึดถือเพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อการอยู่ร่วมกันในสังคม

เมื่อพิจารณาบทบาทของพระโพธิสัตว์ในชาดกเรื่องต่างๆ แล้ว จะเห็นว่า พระโพธิสัตว์มักเสวยพระชาติเป็นคนที่ดำรงชีวิตในสังคมด้วยสัมมาอาชีวะ แม้จะเป็นบุรุษจันทาล แต่แนวทางปฏิบัติยังแสดงถึงการเสียสละ มุ่งให้ความสำคัญแก่ผู้อื่น และช่วยเหลือให้ผู้อื่นพ้นทุกข์ขณะที่ตนเป็นฆราวาสมากกว่าจะเป็นนักบวช ดังใน สตธรรมชาดก (57/161-166) นับว่าคำสอนเกี่ยวกับการครองเรือนนี้เป็นหัวใจของอรรถกถาชาดก โดยเฉพาะคำสอนเรื่องกุศลกรรมบถ 10 ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น

3.3.2 หลักปฏิบัติในการเป็นภรรยาหรือสามีที่ดี

แม้จะเป็นที่เชื่อกันว่า อรรถกถาชาดก เป็นพระพุทธรวณะของพระพุทธเจ้าตั้งแต่ครั้งพุทธกาล และเป็นข้อความที่พระองค์ทรงแสดงธรรมแก่พระสาวก อุบาสกและอุบาสิกาทั้งหลาย แต่ก็ปรากฏเรื่องราวระหว่างภรรยาและสามีถึง 23 เรื่อง ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะชาดกมุ่งแสดงธรรมแก่ฆราวาสหรือผู้ครองเรือนให้รู้จักบทบาทและหน้าที่ของตน เพื่อจะได้ปฏิบัติตนต่อผู้อื่นได้อย่างเหมาะสมและถูกต้อง ตามหลักธรรมที่มุ่งเน้นการไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่นในสังคม หน้าที่สำคัญของการเป็นภรรยาและสามีที่ดีจึงมีความสำคัญในการเป็นแบบอย่างแก่บุตรธิดาและช่วยกล่อมเกลายาวชนให้เป็นคนดีในสังคมได้

ในชาดก มักเสนอเนื้อหาที่สะท้อนให้เห็นค่านิยมของสังคมสมัยพุทธกาล ที่สตรีต้องพึงพานุรุชผู้เป็นสามี ซึ่งเปรียบเสมือนเป็นผู้ปกครองต่อจากบิดามารดาเมื่อสตรีเริ่มเข้าสู่วัยสาว และสมควรจะแต่งงานได้ ดังที่ใน *หิโตปเทศ* กล่าวว่า “*บิดารักษาในความเป็นเด็ก, มารดาปกครองในเวลาสาว, บุตรดูแลในปูนชรา, อันสตรีหาปกครองตนเองได้ไม่*”¹⁴

โดยทั่วไปเมื่อเด็กสาวอายุประมาณ 16 ปี บิดามารดาก็จะเป็นธุระจัดหาบุรุษมาเป็นสามีให้ ดังที่ปรากฏในเรื่อง *ปัญณิกชาดก* (56/392-395) และ *เสศคุชาดก* (57/351-353) กล่าวถึง ชายผู้เป็นบิดาคนหนึ่ง ได้ทดสอบธิดาของตนให้รู้จักถนอมสงวนตัวและระวังตัวต่อเพศตรงข้าม แล้วยกให้แก่บุรุษที่เห็นว่าเหมาะสมแต่งงานด้วย บิดามารดาจึงเป็นผู้ที่มีสิทธิอำนาจ ที่จะบังคับ

¹⁴ เสฐียรโกเศศ-นาคะประทีป, *หิโตปเทศ* (กรุงเทพฯ : เลียงเชียง, 2535. พิมพ์เนื่องในโอกาสพระธรรมวโรดมได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะที่สมเด็จพระมหาธีรราชจารย์), หน้า 44.

บุตรของตนให้แต่งงานกับผู้ที่ตนพิจารณาว่าเหมาะสม และไม่ยอมยกให้แก่ผู้ที่เห็นว่าไม่เหมาะสม ก็ได้อีกเช่นกัน ดังในเรื่อง **นัจจชาตก** (55/332-334) กล่าวถึงการเลือกคู่ของธิดาพระยาหงส์ที่เลือกนกยูงตัวหนึ่งเป็นคู่ ด้วยความดีใจจนลืมนาย นกยูงก็ล้าแพนหางกางปีกร่ายรำไปรอบๆ บริเวณนั้น พระยาหงส์เห็นดังนั้นก็เกิดความละอายใจไม่ยอมรับเป็นชาย ในที่สุดก็ไม่ยอมยกลูกสาวให้แก่ นกยูงตัวนั้น

การครองคู่ของสามีและภรรยาจะด้วยความรักที่ดี หรือครองคู่ตามความปรารถนาของ บิดามารดาก็ดี ถ้าจะให้ปรองดองกันอย่างราบรื่นก็ควรปฏิบัติหน้าที่ของตนให้ดีที่สุดทั้งผู้เป็น ภรรยาและสามี ในอรรถกถาชาตกกล่าวถึงลักษณะของภรรยาและสามีที่ดี ดังนี้

1) ลักษณะของภรรยาที่ดี

ในเรื่อง **สุชตาชาตก** (58/147-155) ได้กล่าวถึงประเภทของหญิงผู้เป็นภรรยา โดยอ้างถึงนางสุชตา ผู้มีความประพฤติไม่งาม ถือตัว มักโกรธ ดูด่าว่าบริวาร และมีได้ใส่ใจปรนนิบัติ สามีและบิดามารดาของสามี สมเด็จพระบรมศาสดาจึงทรงเทศนาแสดงลักษณะของภรรยาว่ามี 7 ประเภท ดังนี้

1. **วธกาภริยา** คือภรรยาเสมอเพชฌฆาต ได้แก่ นางที่คิดประทุษร้ายสามี ไม่ประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่อกุลแก่สามี ยินดีรักใคร่ในบุรุษอื่น ดุหมั่นล่วงเกินสามี และคิดอุบาย ขวนขวายเพื่อจะฆ่าสามีตน

2. **โจริภริยา** คือภรรยาเสมอโจร ได้แก่ นางที่ใช้จ่ายสร้อยสร้อย ไม่รู้จักเก็บงำ ปรารถนาจะใช้ทรัพย์ที่สามีหามาได้ด้วยความเหน้อยยากให้หมดไป โดยมีให้สามีรู้

3. **อัยยาภริยา** คือภรรยาเสมอเจ้า ได้แก่นางที่ไม่ชอบทำกิจการงาน เกียจคร้าน กินจุ มี กิริยาดูร้าย หยาบคาย ประพฤติข่มขี้สามีและทาสเป็นนิจ

4. **มาตาภริยา** คือภรรยาเสมอมารดา ได้แก่นางที่มีใจโอบอ้อมอารี ประพฤติแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่อกุลแก่สามี ตามพิทักษ์รักษาสามีมิให้อนาทรร้อนใจ และรักษาทรัพย์สมบัติที่สามี หามาได้มิให้กระจัดกระจายไป

5. **ภคินีภริยา** คือภรรยาเสมอน้องสาว ได้แก่นางที่มีสัมมาคารวะ เคารพบนอบจง รักภักดีต่อสามีของตน ประพฤติตามอำนาจความพอใจของสามี มิได้ล่วงเกินสามีดุจดั่งน้องสาวที่ เคารพรักพี่ชายของตนจะนั้น

6. **สขีภริยา** คือภรรยาเสมอสหาย ได้แก่นางที่มีศีลาจารวัตรปฏิบัติสามีดุจดั่งเพื่อน หญิงของตน เป็นผู้ร่วมทุกข์ร่วมสุขกับสามี

7. ทาสีภรรยา คือภรรยาเสมอทาสี ได้แก่ นางที่สงบเสงี่ยมเรียบร้อย ไม่ซิ่งโกรธสามี แม้จะถูกสามีดูด่าเยียนตี นางก็ไม่มีจิตคิดร้ายและไม่ตอบโต้ ยอมตัวประพฤติตามอำนาจของสามีทุกประการ

หญิงใดที่เป็นอย่าง วรกาภรรยา โจริภรรยา และ อัยยาภรรยา เมื่อตายแล้วก็ตกนรกไป ส่วนนางที่เป็น มาตาภรรยา ภคินีภรรยา สขีภรรยา และ ทาสีภรรยา เมื่อตายไปได้ขึ้นสวรรค์

มีชาดกหลายเรื่องที่กล่าวถึงลักษณะของการเป็นภรรยาที่ดี ซึ่งได้แก่ การร่วมทุกข์ร่วมสุขกับสามี การดูแลปรนนิบัติสามีและบิดามารดาของสามี และการไม่นอกใจสามี ดังที่มีคำสอนเรื่อง โอิวาท 10 ประการในคัมภีร์ธัมมปทัตถกถา (อรรถกถาธรรมบท) ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

1. ไฟในอย่านำออก หมายความว่า หากมารดาหรือญาติผู้หญิงภายในบ้านพูดคุยกันถึงเรื่องใด อย่านำเรื่องนั้นไปเล่าให้ทาสหญิงหรือทาสชายฟัง เพราะจะทำให้เกิดการแตกร้างทะเลาะวิวาทกันได้

2. ไฟนอกอย่านำเข้า หมายความว่า อย่านำคำพูดของทาสหรือคนใช้ไปบอกแก่คนในบ้าน เพราะจะทำให้เกิดการโต้เถียงวิวาทกันได้

3. ให้เฉพาะผู้ที่ให้ หมายความว่า ควรให้เฉพาะผู้ที่ยืมของแล้วนำมาคืน

4. อย่านำของที่ไม่ให้ หมายความว่า อย่านำของที่ยืมของไปแล้วไม่นำมาคืน

5. ให้ทั้งผู้ที่ให้และไม่ให้ หมายความว่า ควรให้ความช่วยเหลือแก่ญาติมิตรผู้ที่ต้องการความช่วยเหลือ โดยปราศจากความหวังว่าจะได้อะไรตอบแทน

6. จงนั่งฟังด้วยความสุข หมายความว่า เมื่อเห็นบิดามารดาของสามีมา ภรรยาควรยืนขึ้นให้เกียรติ ไม่ควรนั่งเฉย ๆ

7. จงรับประทานอาหารด้วยความสุข หมายความว่า ภรรยาไม่ควรรับประทานอาหารก่อนบิดามารดาของสามีหรือก่อนสามีของตน ภรรยาควรดูว่าทั้งสามคนรับประทานอาหารเรียบร้อยแล้ว ตนจึงควรรับประทานอาหาร

8. จงนอนด้วยความสุข หมายความว่า ภรรยาควรเข้านอนหลังจากบิดามารดาของสามีและสามีเข้านอนกันหมดแล้ว ภรรยาควรดูแลกิจการทุกอย่างให้เรียบร้อยแล้วจึงเข้านอน

9. จงดูแลไฟให้ดี หมายความว่า ภรรยาควรให้ความเอาใจใส่และนับถือบิดามารดาของสามีและสามีเอง เหมือนหนึ่งดวงไฟที่มีค่าหรือเหมือนหนึ่งพญานาคราช

10. จงเคารพเทวดาประจำครอบครัว หมายความว่า เมื่อมีภิกษุสงฆ์มาบิณฑบาตจากสำนักไกล แม้นบ้านควรจัดหาอาหารถวายภิกษุสงฆ์นั้น จะเป็นของเหลวหรือของแข็งก็ได้ เมื่อถวายเสร็จเรียบร้อยแล้ว เธอจึงควรหำรับประทานเอง¹⁵

คำสอนเรื่องโอวาท 10 ประการนี้ จัดว่าเป็นคำสอนสำหรับผู้เป็นภรรยาโดยแท้ เพราะมีจุดมุ่งหมายกำหนดหน้าที่และวัตรปฏิบัติของหญิงผู้เป็นภรรยา ในอรรถกถาชาดกก็ได้แสดงบรรทัดฐานของการกำหนดหน้าที่ของภรรยาในลักษณะนี้เช่นกัน ดังที่ปรากฏลักษณะของหญิงผู้เป็นภรรยาที่ดีดังนี้

ก. มีความซื่อสัตย์และจงรักภักดีต่อสามี

สังคมอินเดียในสมัยพุทธกาลนั้น สตรีเปรียบได้กับสมบัติของบุรุษ หน้าที่ของภรรยาจึงควรเคารพเชื่อฟังสามีและปรนนิบัติสามีรวมทั้งบิดามารดาของสามีด้วย ในอรรถกถาชาดกได้เน้นหน้าที่ปรนนิบัติสามี ไม่ทอดทิ้งสามีในยามตกทุกข์ได้ยาก ดังที่พระนางอุทัยภัททาเป็นแบบอย่างที่ดีของภรรยาทั้งหลายใน อุตยชาดก (60/31-50) แม้ว่าท้าวสักกะจะเสด็จมาลองพระทัยพระนางด้วยการนำถาดทอง ถาดเงินและถาดทองแดง ใส่เงินมาให้นางถึง 3 ครั้ง เพื่อให้พระนางยอมเป็นมเหสีของพระองค์ แต่พระนางก็ทรงปฏิเสธ เพราะด้วยความจงรักภักดีและความซื่อสัตย์ต่อพระเจ้าอุทัยเพียงพระองค์เดียวเท่านั้น แม้ว่าพระเจ้าอุทัยจะสิ้นพระชนม์แล้วก็ตาม

ในเรื่อง สัมพลาชาดก (61/489-513) ได้กล่าวถึงพระนางสัมพลา มเหสีของโศติเสนกุมาร เมื่อสามีเป็นโรคเรื้อนจนแพทย์สุดเยียวยา พระองค์จึงกราบทูลลาพระราชบิดาเสด็จไปอยู่ป่า พระนางสัมพลาขอติดตามไปอยู่ในป่าด้วย พระนางได้ปฏิบัติต่อสามีเป็นอย่างดี กล่าวคือพระนางตื่นเช้า กวาดอาศรม ดักน้ำดื่ม น้ำใช้ น้อมไม้สีทนต์และน้ำบ้วนพระโอษฐ์ไปให้สามี แล้วทายาให้ จากนั้นก็จัดผลไม้ให้เสวย แล้วพระนางก็เข้าป่าไปหาผลไม้มาอีก เมื่อกลับจากป่า พระนางก็จัดการให้สามีสรองน้ำ แล้วถวายผลไม้อีกครั้ง จากนั้นจัดแจงให้สามีเข้าบรรทม แล้วพระนางก็สรองพระบาท เข้านอนยังข้างที่บรรทมนั้น

วันหนึ่ง ขณะที่พระนางเสด็จเข้าป่าไปหาผลไม้ ได้พบกับยักษ์ตนหนึ่ง เห็นพระนางสรองน้ำก็หลงรัก จึงตามเที่ยว แต่พระนางมีความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระสวามี จึงรีบหนีกลับอาศรม การกลับผิดเวลาของพระนาง ทำให้พระสวามีระแวง พระนางต้องตั้งสัจจะอธิษฐานให้โรค

¹⁵ เรื่องอุไร กุศลาสัย, สตรีในวรรณคดีพุทธศาสนา (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศยาม, 2535), หน้า 16-17.

เรือนของพระสวามีหายไป และในที่สุดโรคภัยนั้นก็หายไปได้ โสติดิเสนพระราชาภุมารจึงเสด็จกลับเข้าเมือง แต่ก็ไม่โปรดพระนางสัมพลาอีกต่อไป

ชาดกเรื่องนี้ ได้กล่าวถึงความปรารถนาสูงสุดของผู้เป็นภรรยา คือการเป็นที่รักของสามี เมื่อพระสวามีหมดรักพระนางแล้ว พระนางจึงเสียพระทัยมาก การอยู่ด้วยกันท่ามกลางความรักของสามีและภรรยาถือเป็นหลักสำคัญของการครองเรือน แม้ว่าสามีจะประสบกับความทุกข์ยากเพียงใด ผู้เป็นภรรยาควรอยู่เคียงข้าง คอยให้กำลังใจและปลุกปลอบขวัญผู้เป็นสามี

ข. ช่วยเหลือสามีและยอมสละชีวิตแทนได้

ใน จันทกนิพนธ์ชาดก (60/360-372) พระบรมศาสดาทรงกล่าวถึงความจงรักภักดีของพระนางพิมพายโสธราว่า แม้ในกาลที่กำเนิดเป็นดิรัจฉาน พระนางก็ทรงมีความรักในพระองค์และไม่ไยดีต่อบุรุษอื่นเลย

อรรถกถาชาดกเรื่องนี้แสดงลักษณะของภรรยาที่ดีคือ มีรักเดียวใจเดียว ซื่อสัตย์ต่อผู้เป็นสามีอย่างแท้จริง ความรักของนางจันทาที่มีต่อจันทกนิพนธ์ได้กลายเป็นเครื่องยืนยันถึงความรักที่แท้ของผู้เป็นภรรยา ดังในเรื่อง ปฐมสมโพธิกถา ได้กล่าวอ้างถึงความรักของนางจันทากนิพนธ์ในตอนที่พระนางพิมพายโสธราทรงรำไห้เมื่อทรงได้พบพระสวามีครั้งแรก หลังจากที่ทรงออกผนวช

นอกจากการแสดงความซื่อสัตย์และจงรักภักดีต่อสามีแล้ว ผู้เป็นภรรยาที่ดียอมสละได้แม้ชีวิตให้แก่สามี ดังที่ปรากฏในเรื่อง สุวรรณมิตชาดก (58/775-784) เรื่องนี้กล่าวถึงความรักของ นางเนื้อผู้เป็นภรรยามีต่อสามี จนถึงยอมสละชีวิตแทนสามีของนาง เช่นเดียวกับในเรื่อง มณีโจรชาดก (57/239-245) นางสุชาดาเป็นหญิงที่เคารพรักสามี หมั่นบำรุงปรนนิบัติสามี บิดามารดาของสามี และสมบุรณ์ด้วยศีลาจารวัตร นางจึงเป็นที่รักเป็นที่ชื่นชมของสามี เมื่อสามีของนางถูกใส่ความว่าขโมยแก้วจุฬามณี ทำให้ต้องโทษถึงประหารชีวิต นางจึงตั้งสัจจะอ่อนวอนเทพยดาให้ช่วยสามี ทำวสัถกะจึงได้เสด็จลงมาช่วยสามีของนางได้ทันเวลา และใน อัจฉริยชาดก (56/154-158) กล่าวถึงหญิงชนบทคนหนึ่ง ไปไถนากับสามี พี่ชายและบุตรชาย ต่อมาคนทั้งสามถูกคนของทางการจับตัวไปเพราะเข้าใจว่าคนทั้งสามเป็นโจร แล้วนำมาถวายพระเจ้าโกศล นางผู้เป็นภรรยา นั้น ก็ไปร่ำไห้ต่อหน้าพระพักตร์ว่า ขอให้พระราชาพระราชทานเครื่องนุ่งห่มแก่นาง เมื่อพระราชาทรงทราบดังนั้น ก็โปรดให้อำมาตย์นำเครื่องนุ่งห่มให้แก่นาง แต่นางกราบทูลอธิบายว่า เครื่องนุ่งห่มที่นางทูลขอนั้นก็คือสามี เมื่อปราศจากสามีก็ชื่อว่าเป็นหญิงเปลือย พระราชาทรงพอพระทัยคำกราบทูลของนาง จึงปล่อยคนทั้งหมดให้เป็นอิสระ

จะเห็นได้ว่า ภรรยาที่ซื่อสัตย์และจงรักภักดีต่อสามีนั้น ย่อมเป็นที่รักและเป็นที่ยอมรับสรรเสริญของชนทุกหมู่เหล่า ดังที่พระราชาโปรดประทานชีวิตสามีให้แก่นางผู้นี้ และแม้แต่ทำว

สักกะก็ทรงเล็งเห็นความดีของนางผู้เป็นภรรยา จึงได้เสด็จมาช่วยเหลือผู้เป็นสามีให้รอดพ้นจากอันตรายได้

ค. รู้จักปรนนิบัติสามีและบิดามารดาของสามี

การดูแลเอาใจใส่ต่อสามีและเคารพบิดามารดาเป็นเทพยดานั้น จะเกิดเป็นบุญส่งผลให้เมื่อหญิงนั้นตายไปได้เกิดเป็นนางอัปสร ดังที่กล่าวไว้ในเรื่อง **สุรุจิชาดก** (60/421-440) ว่า

ข้าแต่ท่านพรหมณ์ ดิฉันเป็นที่พอใจของพระภัสสดา
พระชนนีและพระชนกของพระภัสสดา ก็เป็นที่รักของดิฉัน พระองค์
ท่านเหล่านั้นทรงแนะนำดิฉัน ตลอดเวลาที่พระองค์ท่านยังทรง
พระชนมชีพอยู่ ดิฉันนั้นยินดีในความไม่เบียดเบียน มีปกติประพฤติ
ธรรมโดยส่วนเดียว มุ่งบำเรอพระองค์ท่านเหล่านั้นโดยเคารพ ... (60/422)

ใน **กุมมาสปิณฑชาดก** (59/417-439) ได้กล่าวถึง กัลยาณธรรม 5 ประการ¹⁶ ของพระนางมัลลิกาทำให้พระนางเป็นที่โปรดปรานของพระเจ้าโกศลมาก

ในเรื่อง **อสิตาทุชาดก** (57/444-448) กล่าวถึงคุณความดีของพระนางอสิตาทูผู้เป็นพระเทวีของพรหมทัตกุมาร ซึ่งได้เสด็จตามไปปรนนิบัติพระสวามีในป่า เมื่อครั้งที่ถูกพระบิดาเนรเทศออกจากเมือง เช่นกันกับพระนางสัมพูลา ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น

ในอรรถกถาชาดกยังได้กล่าวถึงหน้าที่ของภรรยาที่ดีอีกประการหนึ่ง คือการดูแลบิดามารดาของสามีในฐานะลูกสะใภ้ที่ดี ดังในเรื่อง **กัจจანიโคตตชาดก** (59/454-468) ชาดกเรื่องนี้กล่าวถึงลูกสะใภ้คนหนึ่ง ไม่อยากเลี้ยงดูมารดาของสามี แต่ไม่อาจทำให้สามีทิ้งมารดาได้ นางจึงหันกลับมาปรนนิบัติมารดาของสามีตามเดิม เช่นเดียวกับ **ตักกกลชาดก** (59/865-878) กล่าวถึงลูกสะใภ้ทำไม่ดีกับบิดาของสามี ด้วยการยุให้สามีพาบิดาไปฆ่า ขณะที่ชุดหลุมจะฝังบิดาทั้งเป็นอยู่นั้น บุตรชายของเขาก็กำลังขุดหลุมเพื่อจะฝังเขาเช่นกัน ชายผู้นี้จึงคิดได้ และให้บุตรไปสั่งสอนมารดาของตนมิให้ฆ่าบิดาของสามี

ใน **สุชาดาชาดก** (58/147-155) ก็กล่าวถึงการละเลยหน้าที่สะใภ้ที่ดีของนางสุชาดาผู้เป็นสะใภ้ของอนาถปิณฑกเศรษฐี นางมักโกรธดูร้าย แสดงกิริยาหยาบคาย และมีได้ใส่ใจกระทำ

¹⁶ คือธรรมอันดีงาม 5 ประการที่บุคคลควรประพฤติปฏิบัติ ได้แก่ เมตตา กรุณา สัมมาอาชีวะ กามสังวร สัจจะ และสติสัมปชัญญะ

วัตรปรนนิบัติบิดามารดาของสามี พระบรมศาสดาจึงทรงแสดงธรรมโปรดนางด้วยลักษณะของภรรยาทั้ง 7 ประเภท ดังได้กล่าวแล้ว

และในมหามังคลชาดก (59/943-960) ก็กล่าวถึงความเป็นมงคลของผู้มีภรรยาดีว่า

ภรรยาของผู้ใด มีวัยเสมอกัน อยู่ร่วมกันด้วยความปรองดอง
ประพฤติตามใจกัน เป็นคนใคร่ธรรม ไม่เป็นหญิงหมั้น มีศีลโดยสมควร
แก่สกุล รู้จักปรนนิบัติสามี บัณฑิตทั้งหลายกล่าวคุณความดีในภรรยา
ของผู้นั้นว่า เป็นสวัสดิมงคลในภรรยาทั้งหลาย (59/944)

ภรรยาที่ดีตามค่านิยมของสังคมอินเดียและในขณะเดียวกันก็เป็นแนวปฏิบัติของสตรีในสังคมไทยด้วย คือต้องเป็นผู้ที่มีวัตรปฏิบัติดีพร้อมต่อสามี มีความจงรักภักดี ซื่อสัตย์ต่อชายผู้เป็นสามีเพียงคนเดียว เคารพบิดามารดาของสามี และรู้จักการปรนนิบัติช่วยเหลืออย่างสม่ำเสมอตลอดจนคอยปลอบประโลมเป็นขวัญและกำลังใจยามได้ทุกข์ รวมทั้งยอมสละให้สามีได้แม้ชีวิต

นอกจากในชาดกจะปรากฏลักษณะของภรรยาที่ดีดังได้กล่าวมาแล้วนั้น ยังมีชาดกหลายเรื่อง que แสดงถึงลักษณะของภรรยาที่ไม่ดี โดยเฉพาะการนอกใจผู้เป็นสามี และละเลยหน้าที่ไม่ปรนนิบัติสามีและบิดามารดาของสามี ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

ในอรรถกถาชาดกได้กล่าวถึงโทษของภรรยาที่มีความประพฤติไม่งาม มักนอกใจสามีเมื่อสบโอกาส ดังใน มหาปทุมชาดก (60/186-202) และจุลลปทุมชาดก (57/229-238) เรื่องของภรรยาที่คบชู้เมื่อสามีไม่อยู่บ้าน และเมื่อสามีกลับมาทำให้กินข้าวที่เหลือจากชายชู้ในเรื่อง อุจฉฐฐกัตตชาดก (57/326-330) หรือแม้แต่หลงสามีไปให้ชายชู้มาใน กณวีรชาดก (58/496-505) และ ดักกชาดก (56/130-136)

การกล่าวถึงหญิงที่ประพฤติผิดนอกใจสามี ย่อมแสดงให้เห็นโทษของการเป็นภรรยาที่ไม่ควรยึดถือเป็นแบบอย่าง นางทั้งหลายที่ประพฤติชั่วดังนี้ย่อมได้รับผลตอบแทนความชั่วนั้น การที่ชาดกมุ่งเน้นความประพฤติที่ไม่ดีไม่งามของสตรีมากมายนี้ อาจเป็นเพราะมุ่งสอนถึงความทุกข์ที่เกิดขึ้นระหว่างบุรุษและสตรี สตรีจะเป็นฝ่ายเสื่อมเสียชื่อเสียงและวงศ์ตระกูลมากกว่าฝ่ายบุรุษ ดังนั้น ถ้าสตรีมีความระมัดระวังตัวและมีความประพฤติที่ดีแล้วโอกาสที่จะเกิดเรื่องเสียหายก็จะน้อยลง เรื่องเล่าเหล่านี้ได้จดจำและเล่าสืบกันมาเพื่อให้สตรีดูเป็นเยี่ยงแต่ไม่ควรถือเป็นแบบอย่างในการปฏิบัติตน

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในอรรถกถาชาดกมักกล่าวประณามสตรีในทางชั่วร้ายอยู่ตลอด ดังที่ เรื่องอุไร กุสลาศัย ได้กล่าวเป็นเชิงวิจารณ์ว่า "คัมภีร์ชาดกดูจะเต็มไปด้วยเรื่องราวและข้อความที่ปรักปรำอดีตเพศ" (64) อย่างไรก็ตาม อาจเป็นเพราะเนื้อหาในชาดกส่วนใหญ่ เป็นเรื่องราวที่ รวบรวมขึ้นจากนิทานพื้นบ้าน ท่ามกลางสังคมพราหมณ์ ซึ่งตั้งบนรากฐานของการไม่ยกย่องสตรีเพศให้ทัดเทียมกับบุรุษ ดังที่ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ได้ศึกษาและวิเคราะห์ไว้ในงานวิจัยเรื่อง การพัฒนาสตรีในพระพุทธศาสนา¹⁷ โดยมีใจความสำคัญเกี่ยวกับการกล่าวประณามสตรีว่า

เรื่องราวในชาดกที่เป็นอดีตชาติของพระพุทธองค์นั้น บางส่วนก็เป็น การผสมผสานนิทานพื้นบ้าน นิยายปรัมปรา ประเภทนิทานอิสป เป็น การประมวลวรรณคดีท้องถิ่นที่รู้จักกันแพร่หลายเพื่อประโยชน์ของการ สอนนั่นเอง

ผู้อ่านชาดกจึงต้องมีพื้นฐานความเข้าใจว่า เนื้อหาส่วนนี้เขียนขึ้น โดยผู้ชาย และมีความมุ่งหวังให้ผู้ชายเพศบรรพชิตอ่าน จึงมีวิธีการ ประณามผู้หญิงในลักษณะต่างๆ เพื่อให้เกิดความกลัวขยะแขยง กลียด ชัง จะได้ละวางและไม่เข้าใกล้ (133)

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาเนื้อหาที่กล่าวถึงสตรีในพระไตรปิฎกส่วนอื่นๆ แล้ว ไม่พบ เนื้อหาการกล่าวประณามสตรีดังที่ปรากฏในชาดก แต่กลับมีข้อความกล่าวยกย่องสตรีและผู้เป็น มารดา การกล่าวหาสตรีในทางร้ายจึงน่าจะมิใช่จุดประสงค์สำคัญจนกลายเป็นสาระคำสอนใน อรรถกถาชาดก แต่น่าจะยกพฤติกรรมของสตรีที่ไม่เหมาะสมมาแสดงเป็นตัวอย่าง เพื่อให้เกิดการ ระมัดระวังที่จะคบหา โดยเฉพาะพระภิกษุ เรื่องผู้หญิงกับนักบวชในอรรถกถาชาดกนี้ สะท้อนให้ เห็นความจริงว่าปัญหาเรื่องนี้ เป็นปัญหาเก่าแก่ที่มีมานานแล้ว และนักบวชส่วนใหญ่ล้วนเป็นนัก บวชชาย ผู้หญิงเป็นเพศที่มีอิทธิพลครอบงำจิตใจเพศตรงข้าม จึงเป็นอันตรายต่อนักบวชในแง่ที่ เป็นเหตุให้นักบวชไม่สามารถดำรงเพศต่อไปได้ หรือดำรงเพศอย่างเศร้าหมอง¹⁸

¹⁷ ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, การพัฒนาสตรีในพระพุทธศาสนา (ศูนย์ไทยธิเบต, 2539), หน้า 133.

¹⁸ พระมหาณรงค์ เพชรบุญดี, "การศึกษาเชิงวิเคราะห์บทบาทของหญิงร้ายใน ชาดกกุฎฐกถา," (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539), หน้า 58.

3) ลักษณะของสามีที่ดี

ใน พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค¹⁹ กล่าวถึงหน้าที่ของสามีไว้ว่า

- 1) ยกย่องว่าเป็นภรรยา
- 2) ไม่ดูหมิ่น
- 3) ไม่ประพฤตินอกใจ
- 4) มอบความเป็นใหญ่ให้
- 5) ให้เครื่องแต่งตัว

ในอรรถกถาชาดก กล่าวถึงสามีที่ดีว่าควรยกย่องภรรยา ดังที่ปรากฏในชาดกเรื่อง **สุจจชาดก** (58/512-520) กล่าวถึงกมุทพิกคนหนึ่งไม่เคยเห็นคุณความดีของนางผู้เป็นภรรยา จนนางน้อยใจมาเฝ้าพระบรมศาสดา พระองค์จึงแสดงธรรมว่าสามีที่ดีควรยกย่องและให้สมบัติแก่ผู้เป็นภรรยาตามสมควร ใน **ปฏุกัตตชาดก** (57/395-400) ก็เช่นกัน กล่าวถึงกมุทพิกคนหนึ่ง ที่ไม่ยอมแบ่งข้าวให้ภรรยาได้กินบ้าง ตนเองกินคนเดียวหมดทั้งห่อ แม้เป็นเรื่องเล็กน้อย แต่ก็แสดงถึงพฤติกรรมที่ผู้เป็นสามีไม่ควรกระทำซึ่งอาจทำให้ภรรยาเสียใจและกลายเป็นปัญหาครอบครัวได้

สามีที่ดีจึงควรเป็นผู้ยกย่องและให้เกียรติภรรยา รวมถึงการให้ทรัพย์สินสมบัติและเครื่องประดับแก่นางผู้เป็นภรรยา แต่ถ้าสามีเห็นแก่ทรัพย์ของภรรยา ถึงกับคิดวางแผนจะล่อลวงนางไปมา สามีนั้นก็ได้อื่อว่าเป็นคนเลว สมควรถูกภรรยาช้อนกลฆ่าสามีตาย ดังที่ปรากฏใน **สุลสาชาดก** (59/485-494) พระบรมศาสดาตรัสเล่าเรื่องนี้เพื่อจะสรรเสริญปัญญาของนางสุลสา ที่สามารถใช้ปัญญาพลิกสถานการณ์ร้ายให้กลายเป็นดีขึ้นมาได้ เหตุทั้งหมดนี้เกิดขึ้นเพราะนางเลือกคนผิดมาเป็นสามี กล่าวคือ ชายคนนี้เป็นโจรถูกจับได้ เมื่อนางเห็นเขากลับนี้กรัก จึงได้ติดสินบนเจ้าหน้าที่แล้วพาเขาไปอยู่ด้วย การเลือกสามีผิด ย่อมนำมาซึ่งความเดือดร้อน หรือถึงกับเสียชีวิตถ้านางไม่อาจใช้ปัญญาฆ่าเขาได้ การเลือกสามีและภรรยาที่เป็นคนดีจึงเป็นเรื่องพื้นฐานที่สำคัญมากของการครองเรือน

จากที่กล่าวมา อรรถกถาชาดกได้เสนอหลักธรรมสำหรับผู้ครองเรือน และแนวปฏิบัติในการเป็นภรรยาและสามีที่ดี สำหรับการเป็นภรรยาที่ดีนั้นพึงมีความจงรักภักดีและความซื่อสัตย์

¹⁹ พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (11/200) อ้างถึงในปรีชา ช่างขวัญยืน, "การศึกษาจริยศาสตร์สังคมในพุทธศาสนาในเชิงวิจารณ์," (ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520), หน้า 95.

ต่อสามี รู้จักปรนนิบัติมารดาบิดาของสามี ประพฤติประโยชน์แก่กุลสามี และประกอบด้วย
กัลยาณธรรม ไม่ทอดทิ้งสามีในยามทุกข์ยาก และเสียสละความสุขส่วนตัวแก่สามีตลอดจน
สามารถสละชีวิต ส่วนสามีที่ดีก็ควรยกย่องและรักภรรยาที่มีความประพฤติดี ขณะเดียวกัน
อรรถกถาชาดกยังได้แสดงตัวอย่างของสตรีที่ประพฤติไม่ดีไว้หลายเรื่อง เพื่อสอนการปฏิบัติตน
ของสตรีว่า ไม่ควรทำตนให้เป็นที่น่ารังเกียจของผู้เป็นสามีและญาติของทั้งสองฝ่าย

นอกจากนี้ เมื่อพิจารณาหลักธรรมที่เป็นพื้นฐานของการปฏิบัติต่อกันของคนในสังคม
แล้วจะเห็นว่าตรงกับคำสอนเรื่องทศ 6 ได้แก่ การปฏิบัติระหว่างบิดามารดากับบุตร ระหว่างครู
อาจารย์กับศิษย์ ระหว่างสามีกับภรรยา ระหว่างญาติมิตร ระหว่างนายกับปาว และระหว่างพระ
ภิกษุสงฆ์กับคฤหัสถ์ โดยมีรายละเอียดเกี่ยวกับแนวทางการปฏิบัติที่เป็นคำจารึกได้ปราสาท
อนุสาวรีย์ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าประไพพรรณพิลาส พระนิพนธ์ของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส
ดังนี้

มารดาบิดาพึงอนุเคราะห์²⁰ บุตรธิดาด้วยสถานทั้ง 5 คือ ห้าม
มิให้ประพฤติแต่ความชั่ว, ให้ประพฤติแต่ความดี, ให้ศึกษาศิลปศาสตร์,
ทำอาวณะ วิวาหะมงคลด้วยสามีภรรยาที่สมควร, มอบทรัพย์สมบัติให้
ในสมัยที่สมควร,

ส่วนบุตรธิดาเล่า ก็พึงปฏิบัติมารดาบิดาด้วยสถานทั้ง 5 คือ
ท่านได้เลี้ยงมาแล้วเลี้ยงท่านตอบ, ทำกิจของท่านให้สำเร็จตามท่าน
ประสงค์, ดำรงวงศ์สกุลไว้มิให้เสื่อม, ปฏิบัติตนเป็นคนเรียบร้อยสมควร
ที่จะได้รับทรัพย์มรดก, เมื่อบิดามารดาสิ้นชีพแล้ว บำเพ็ญทานส่วนบุรพ
เปตพลีตามโลกย์จารีตฯ

อาจารย์พึงอนุเคราะห์ศิษย์ด้วยสถานทั้ง 5 คือ แนะนำศิษย์ให้ดี,
ให้ศิษย์เรียนให้ดี, บอกลิขิตทั้งปวงให้แก่ศิษย์, เมื่อศิษย์คนไหน(ดี)
หมั่นยกย่องให้เป็นคนปรากฏชื่อเสียงในมิตร, ทำที่พึงแก่ศิษย์ใน
ทิศานุทิศโดยอธิบายว่าศิษย์ที่อาจารย์ให้ศึกษาในวิททยาการแล้ว
แม้ไปในที่ไหนคงอาศัยวิททยาของตนเลี้ยงชีวิตได้,

ส่วนศิษย์ก็พึงไปปฏิบัติอาจารย์ด้วยสถานทั้ง 5 คือ ด้วยเห
นอาจารย์มาลูกลิ้นรับแลแสดงอาการเคารพอย่างอื่นฯ ด้วยความเข้า

²⁰ สะกดตามต้นฉบับ

ไปยื่นคอยรับใช้สอย,เมื่ออาจารย์ว่ากล่าวฟังด้วยดี,ด้วยความบำเรอ มีนวดพัต เป็นต้น, ด้วยความรับศิลปศาสตร์โดยเอื้อเฟื้อฯ

สามีพึงอนุเคราะห์ด้วยสถานทั้ง 5 คือ ด้วยความยกย่อง นับถือว่าเป็นภริยา,ด้วยไม่ดูหมิ่น,ด้วยความไม่ประพฤติล่วงใจภริยา, ด้วยความสละให้ซึ่งความเป็นใหญ่ในैयाเรือน,ด้วยความให้เครื่องประดับกายตามมี,

ส่วนภรรยาที่พึงปฏิบัติสามีด้วยสถานทั้ง 5 คือ จัดการงาน บ้านเรือนด้วยดี,สงเคราะห์คนที่เปนนบรวารด้วยดี,ไม่ประพฤติล่วงใจสามี, รักษาทรัพย์ของสามีมิให้เปนนอันตราย,ขยันไม่เกียจคร้านในกิจทั้งปวงฯ

ญาติมิตรพึงอนุเคราะห์กันแลกันด้วยสถานทั้ง 5 คือ ด้วยการให้ บันลิ่งของ,ด้วยเจรจาจาอันเป็นที่รักษ,ด้วยความประพฤติซึ่งประโยชน์ ที่มีตรต้องประสงค์,ด้วยความเป็นผู้ประพฤติตนเสมอไม่ถือตัว,ด้วยความ ไม่กล่าวเท็จ,

ญาติแลมิตรที่ญาติแลมิตรอนุเคราะห์อย่างนี้แล้ว ก็พึงอนุเคราะห์ ด้วยสถานทั้ง 5 บ้าง คือเมื่อประมาทแล้วรักษามิให้เปนนอันตราย,รักษา ทรัพย์สมบัติมิให้เปนนอันตราย,เมื่อมีทุกข์ภัยเป็นที่พึงอาไศรยได้ไม่ละทิ้ง ในอันตราย,อนุเคราะห์วงษสกุลของญาติมิตรสืบๆ ไปฯ

เจ้าพึ่งอนุเคราะห์ซ้ำด้วยสถานทั้ง 5 คือ จัดการงานให้ทำตาม กำลัง,ให้ภักตอาหารบริโภคแลบำเหนจรางวัลแก่ซ้ำที่ขยัน,พยายามซ้ำ อันป่วยไข้, แบ่งของที่มีรศเปนนอศจรรยให้บริโภค,ปล่อยให้หยุดพักใน สมัย,

ส่วนซ้ำที่ได้รับความอนุเคราะห์ของเจ้าอย่างนี้ ก็ควรจะปฏิบัติ ด้วยสถานทั้ง 5 บ้าง คือลุกขึ้นทำการงานก่อนเจ้า,หยุดพักภายหลัง เจ้า,ถือเอาแต่ของที่เจ้าให้,ทำการงานให้ดีขึ้น,นำเกียรติคุณของเจ้า ให้แพร่หลายไปในที่นั้นๆ ฯ

คฤหัสถ์พึงปฏิบัติสมณผู้ทรงศีลาทีคุณด้วยสถานทั้ง 5 คือ ด้วยกายกรรม,แลวจีกรรม,แลมโนกรรมประกอบด้วยเมตตา,ด้วยความ เปนผู้มีประตูบ้านไม่ปิดห้ามสมณเข้าไป,ด้วยความให้ปัจฉยซึ่ง เปนเครื่องอาไศรยเลี้ยงชีพ,

ส่วนสมณที่คฤหัสถ์ปฏิบัติด้วยสถานทั้ง 5 อย่างนี้ก็ควรจะ
อนุเคราะห์คฤหัสถ์ด้วยสถานทั้ง 6 บ้าง คือห้ามมิให้ประพฤติความ
ชั่ว, ให้ประพฤติแต่ความดี, อนุเคราะห์ด้วยกัลยาณจิตร, ให้ได้ยินสิ่ง
ที่ยังไม่เคยได้ยิน, ทำสิ่งที่ได้ยินแล้วแต่ยังไม่ยอมแผ้วให้แผ้ว,
บอกทางที่จะดำเนินถึงที่มีอารมณ์อันดี²¹

เมื่อพิจารณาคำสอนเรื่องหลักในการครองเรือนตามทัศนะของพุทธศาสนาแล้ว จะเห็น
ถึงคำสอนให้มนุษย์เราละความเห็นแก่ตัว รู้จักแบ่งปันให้แก่ผู้อื่น รู้จักการบำเพ็ญตนเป็นผู้ให้ ทั้งนี้
เพื่อประโยชน์สุขของส่วนรวม การที่มนุษย์เรารู้จักการละประโยชน์ส่วนตนและคิดถึงประโยชน์
ส่วนรวมให้มาก ย่อมทำให้สังคมอยู่ร่วมกันอย่างราบรื่นและสงบสุข อันจะส่งผลต่อการกลมเกลียว
จิตใจของเยาวชนให้เติบโตเป็นผู้ใหญ่ที่ดีในสังคมต่อไป

3.4 หลักในการปกครอง

ในสมัยสุโขทัย ได้พบว่ามีหลักที่เป็นธรรมเนียมปฏิบัติของผู้ปกครอง 3 หมวดคือ จักรวรรดิ
วัตร สังคหวัตร และทศพิธราชธรรม หลักธรรมทั้งสามหมวดนี้ได้รับการยอมรับเป็นระบบธรรมเพื่อ
การปกครองของพระมหากษัตริย์ไทยมาตลอดตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึง พ.ศ.2475 และแม้ใน
ปัจจุบันก็ยังยึดถือทศพิธราชธรรมว่าเป็นหลักธรรมที่สำคัญของพระมหากษัตริย์ รวมทั้งได้มีการ
ประยุกต์ให้เป็นหลักธรรมสำหรับผู้ทำหน้าที่ปกครองบริหารงานในระดับต่างๆ ด้วย²²

หลักธรรมสำหรับผู้ปกครองทั้งสามหมวดนี้ มีบทบาทสำคัญในการเป็นพุทธธรรมที่
เป็นรากฐานในสังคมไทยตั้งแต่ได้รับพุทธศาสนามาเป็นศาสนาหลักของชุมชนไทย ซึ่งเมื่อ
พิจารณาอรรถกถาชาดกอันเป็นส่วนหนึ่งของคำสอนในพุทธศาสนาแล้ว พบว่า กล่าวถึงหลักธรรม
ของผู้ปกครองบ้านเมืองทั้ง 3 หมวดนี้เช่นกัน และยังได้กล่าวถึงคติความเชื่อเรื่องบารมีของผู้เป็น
กษัตริย์ซึ่งจะได้ครองเมือง ดังที่กล่าวถึงการเสวยบารมีเพื่อหาผู้มีบุญมาครองราชสมบัติใน

²¹ สำนักนายกรัฐมนตรี, คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, ประชุม
ศิลาจารึกภาคที่ 6 ตอนที่ 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2527),
หน้า 141-144.

²² สุภาพรณ ณ บางช้าง, พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทยก่อนสมัยสุโขทัย
ถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง (สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535),
หน้า 173-174.

เรื่อง มหาชนกชาดก (63/75-154) นิโครธชาดก (59/851-864) และ สิริชาดก (58/273-283) การเสียดินแดนราชรถ และการได้รับประทานเนื้อกล่อมของไก่ อาจเป็นสัญลักษณ์ที่ให้เข้าใจว่าเป็นเรื่องของการสั่งสมบุญบารมีของผู้ปกครองแผ่นดิน หลักคำสอนเกี่ยวกับการปกครองที่ปรากฏใน อรรถกถาชาดก 33 เรื่อง ได้แก่ ธรรมะของพระราชา และ พระจริยวัตรของผู้ปกครอง

3.4.1 ธรรมะของพระราชา

ธรรมะของพระราชาที่ได้รับการกล่าวถึงในชาดกมากที่สุดคือ ราชธรรม 10 หรือ ทศพิธราชธรรม ได้แก่ หลักธรรม 10 ประการ อันจะก่อให้เกิดความเจริญรุ่งเรือง ความสงบสุข สันติภาพ ความเป็นอิสระ เหนือความทุกข์และเหนือปัญหาทุกประการ²³ หลักธรรม 10 ประการนี้ ประกอบด้วย

1. ทาน หมายถึง การให้ปันปัจจัยแห่งชีวิต ทั้งทางรูปธรรม ได้แก่วัตถุสิ่งของและนามธรรม ได้แก่ ปัญญาและความรู้
2. สีละ หมายถึง การรักษากาย วาจา ใจ ให้สะอาด ปราศจากโทษ ซึ่งเป็นการจัดการที่ทำให้เกิดภาวะปกติ อันจะทำให้เกิดความสงบสุข
3. ปริจจาคะ หมายถึง การละสิ่งที่ไม่ควรมีอยู่ในตน ได้แก่ การละความเห็นแก่ตัว การละกิเลส ละความตระหนี่หวงแหน เป็นต้น ทั้งนี้ เพื่อการให้ทานที่ได้กระทำแล้วนั้นเป็นไปอย่างบริสุทธิ์ยิ่งขึ้น
4. อาชชวะ หมายถึง ความซื่อสัตย์ ซื่อตรง ตรงต่อพระราชาราชฎี ต่อเพื่อนมนุษย์ ตรงต่อหน้าที่การงานแห่งความเป็นมนุษย์ ความซื่อตรงเหล่านี้ จะก่อให้เกิดความรัก ความสามัคคี ไร้วางใจ และเกิดความสงบสุข
5. มัททวะ ในทางโลกหมายถึง ความอ่อนโยนต่อพระราชาราชฎี และบุคคลอื่นในทางสังคม เป็นมารยาทที่จะพึงประพฤติต่อกันเพื่อผลดีทางสังคม ส่วนในทางธรรมมีความหมายที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นอีก หมายถึง การมีใจผ่อนตามหรือน้อมไปได้ในทางแห่งความดี ในทางการงานและต่อบุคคลทุกระดับ

²³ พุทธศาสนิกฯ, ทศพิธราชธรรม, รวมปาฐกถาธรรมถ่ายทอดทางวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, 2537), หน้า 16.

6. ตปะ หมายถึง การกำจัดกิเลสด้วยการเผาไปให้สิ้น ตปะเป็นสิ่งที่พระราชามี เพื่อทำหน้าที่เผาผลาญความเห็นแก่ตัวและกิเลส ตปะจะทำให้เกิดการเอาชนะใจตนเอง ซึ่งถือเป็นการชนะที่ยิ่งใหญ่ที่สุด

7. อโภระ หมายถึง ความไม่โกรธ ในทางธรรมมีความหมายว่าไม่กำเริบ ทั้งไม่กำเริบภายใน คือทำให้ตนลำบาก และไม่กำเริบภายนอก คือทำให้ผู้อื่นลำบาก

8. อวิหิงสา หมายถึงการไม่เบียดเบียนผู้อื่น และไม่เบียดเบียนตนเอง ซึ่งได้แก่การไม่เกิดกิเลส

9. ชันติ หมายถึง ความอดทน รอได้ หรือหมายถึง ความสมควรแก่ความเป็นผู้ที่ จะทำอะไรได้สำเร็จ ปัจจัยแห่งความสมควรบรรลุผลคือ ชันติ ซึ่งจะช่วยให้มีศีล มีสมาธิ และทำให้เกิดสติสัมปชัญญะ

10. อวิโรธนะ หมายถึง การปฏิบัติไม่ให้ผิดไปจากครรลองที่ถูกต้อง ความถูกต้องมี 10 ประการด้วยกัน ได้แก่ อริยมรรค มีองค์ 8 คือ ถูกต้องในความคิดความเห็น ถูกต้องในความปรารถนา ถูกต้องในการพูดจา ถูกต้องในการทำงาน ถูกต้องในการดำรงชีพ ถูกต้องในการพากเพียร ถูกต้องในการมีสติควบคุมตัว ถูกต้องในความมีสมาธิคือจิตอันมั่นคง และในที่สุดมีความถูกต้องในเรื่องของความรู้ และถูกต้องในเรื่องของผล คือความหลุดพ้นจากความทุกข์

หลักธรรมทั้ง 10 ประการนี้ ตรงกับหลักสำคัญของพระพุทธศาสนา ที่เรียกว่า ไตรสิกขา ประกอบด้วย ศีล ได้แก่ ทาน ศีล และ อวิหิงสา สมาธิ ได้แก่ ปริจจาคะ อาชชวะ มัททวะ ตปะ อโภระ และชันติ และปัญญา ได้แก่ อวิโรธนะ

อรรถกถาชาดกมักกล่าวถึงทศพิธราชธรรมว่า เป็นธรรมะสำหรับผู้ปกครองบ้านเมือง ดังใน มหาหังสชาดก (62/374-443) พระเจ้าพาราณสีได้ทรงกล่าวแก่พระยาหงส์ตรฐถึงธรรม 10 ประการนี้ว่า

ดูกรพญาหงส์ เราพิจารณาเห็นชัดซึ่งอายุอันเป็นอนาคตยังยืนยาวอยู่ เราตั้งอยู่แล้วในธรรม 10 ประการ จึงไม่สะดุ้งกลัวปรโลก เราเห็นบุคคล ธรรมที่ดำรงอยู่ในตนเหล่านี้ คือ ทาน ศีล การบริจาค ความซื่อตรง ความอ่อนโยน ความเพียร ความไม่โกรธ ความไม่เบียดเบียน ความอดทน และความไม่พิโรธ แต่นั้นปีติและโสมนัสไมไ่ช่น้อยย่อมเกิดแก่เรา ก็สมุทฺทหงส์นี้ไม่ทันคิดถึงคุณสมบัติของเรา ไม่ทราบความประทุษร้ายแห่งจิต จึงเปล่งวาจาอันหยาบคาย ย่อมกล่าวถึงโทษที่ไม่มีอยู่ในเรา คำของสมุทฺทหงส์นี้ย่อมไม่เป็นเหมือนคำของคนมีปัญญา (62/387)

พญาหงส์รัตนรัฐได้แสดงราชธรรม 10 ประการและเรื่องการปกครองบ้านเมืองแก่พระเจ้าพาราณสีและพระนางเขมาเทวี เมื่อได้กราบทูลถามพระเจ้าพาราณสีว่าพระองค์ปกครองแผ่นดินโดยธรรมหรือไม่ พระเจ้าพาราณสี ตรัสตอบว่าพระองค์ปกครองโดยธรรม "ธรรม" ที่ทรงกล่าวถึงก็คือ ราชธรรม 10 ประการ ซึ่งทำให้พระองค์ไม่สะดุ้งกลัวต่อปรโลก

อรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงการปกครองของพระราชาที่ทรงมีทศพิธราชธรรม ได้แก่ มหาสุปินชาดก (56/216-241) กล่าวถึงมหาสุปิน 16 ข้อของพระเจ้าโกศล ที่พระบรมศาสดาทรงทำนายว่าจะเกิดขึ้นเมื่อพระราชาไม่ทรงดำรงมั่นอยู่ในทศพิธราชธรรมและประชาชนไม่มีศีลธรรมทั้งปวง ใน ราโชวาทชาดก (57/1-9) และ (58/606-611) กล่าวถึงคุณสมบัติของผู้ปกครองบ้านเมืองว่าเป็นผู้ทรงมีธรรม ดังที่สารถิของพระเจ้าพาราณสีกล่าวสรรเสริญพระองค์ว่า

พระเจ้าพาราณสีทรงชนะคนโกรธด้วยความไม่โกรธ
ทรงชนะคนไม่ดีด้วยความดี ทรงชนะคนตระหนี่ด้วยการให้
ทรงชนะคนพูดเหลวไหลด้วยคำสัตย์ พระราชาพระองค์นี้เป็น
เช่นนั้น ดูก่อนสารถิ ท่านจงหลีกเลี่ยงถวายพระราชาของเราเถิด (57/8)

กล่าวได้ว่าพระเจ้าพาราณสีทรงทศพิธราชธรรมด้วยทรงมีทาน ขันติ มีตบะ และมีสังัจจะ เป็นต้น พระองค์จึงสมควรจะเป็นผู้ได้เดินทางไปก่อนพระราชาอีกองค์หนึ่ง

ใน สุมังคลชาดก (59/495-509) เน้นหลักธรรมเรื่องการระงับความโกรธของพระเจ้าพาราณสี เมื่อนายสุมังคละ ผู้เฝ้าพระราชอุทยานได้ถึงพระปัจเจกพุทธเจ้าถึงแก่ปรินิพพานในเขตพระราชอุทยานของพระเจ้าพาราณสี ด้วยเข้าใจว่าเป็นตัวเนื้อ นายสุมังคละเกรงว่าพระราชาจะทรงพิโรธ จึงหลบหนีไป

เรื่องนี้พระเจ้าพาราณสีทรงแสดงธรรมะของพระราชาไว้อย่างชัดเจน คือจะต้องประพฤติทศพิธราชธรรม โดยเฉพาะการระงับความโกรธไว้และการไม่ถูกฉันทาคติครอบงำ รวมถึงการบำเพ็ญตบะ เอาชนะใจตนเองได้ ด้วยการไม่เฝ้าใจผู้อื่นให้เกิดทุกข์และไม่เฝ้าใจตนเอง

ทศพิธราชธรรมทั้ง 10 ประการนี้ การให้ทานเป็นหลักธรรมสำคัญเบื้องต้นในพระพุทธศาสนา เพราะบุคคลอยู่ในโลกได้อย่างผาสุก ก็เพราะการสงเคราะห์เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน ทานเป็นหลักประกันแห่งความไม่เห็นแก่ตัว ไม่เห็นแก่ได้หรือเอาวัดเอาเปรียบ เป็นเหตุแห่งความเสียสละ²⁴

²⁴ ทรงวิทย์ แก้วศรี, บรรณารักษ์และผู้เรียบเรียง, ทศพิธราชธรรม (กรุงเทพฯ : การศาสนา, 2530), หน้า 54.

อีกทั้งการให้ทาน เป็นบารมีที่ทำได้ง่ายและสามารถปฏิบัติได้หลายระดับตั้งแต่วัตถุทาน ธรรมทาน ไปจนถึงการบำเพ็ญอชฌัตติกทาน ได้แก่การให้ทานภายใน คือ ให้ทานด้วยอวัยวะ และบุคคลทุกชนชั้นทุกผู้ทุกนามก็สามารถทำทานได้ พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงผลของการบำเพ็ญทานไว้ในปัญญาจินบาต อังคุตตรนิกาย ว่า

1. ทายกทานบดีย่อมเป็นที่รักเป็นที่ชอบใจของชนทั่วไป
2. สัตบุรุษทั้งหลายผู้สงบระงับ ย่อมคบททายกทานบดี
3. ชื่อเสียงอันงามของทายกทานบดีย่อมขจรขจายไป
4. ทายกทานบดีจะเข้าไปยังบริษัทอื่นใด กษัตริย์ก็ตาม พราหมณ์ก็ตาม คฤหบดีก็ตาม สมณะก็ตาม เป็นผู้แก่กล้าไม่เก้อเขินที่จะเข้าไปยังบริษัทนี้
5. ทายกทานบดีเบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์

ทานจึงเป็นคำสอนที่ได้รับการเน้นหรือย้ำในอรรถกถาชาดกมากที่สุด โดยเฉพาะกล่าวถึงการทำทานของผู้เป็นกษัตริย์ ซึ่งนับเป็นเรื่องสำคัญและละเอียดอ่อน โดยเฉพาะการให้ทานที่ควรคำนึงถึงความปรารถนาของประชาราษฎร์ด้วยเช่นกัน ดังการบำเพ็ญปัญญาจมหาบริจาค ของพระเวสสันดรใน เวสสันดรชาดก (64/484-814) เรื่องนี้กล่าวถึงการบริจาคทรัพย์อันประเสริฐ คือการบริจาคทรัพย์สมบัติสำคัญอันเป็นที่ปรารถนาแก่ผู้ขอ ซึ่งได้แก่ ช้างปัจฉิมภาค การบริจาคช้างคู่บ้านคู่เมืองเชือกนี้เอง เป็นเหตุให้ชาวเมืองขับไล่พระเวสสันดรออกจากเมือง ดังที่ชาวเมืองได้กราบทูลแด่พระเจ้ากรุงสญชัยด้วยความไม่พอใจว่า

...ข้าแต่สมมติเทพเจ้า แวนแคว้นของพระองค์ถูกกำจัดแล้ว เหตุไรพระเวสสันดรโอรสของพระองค์ จึงพระราชทานช้างตัวประเสริฐของชาวเราทั้งหลาย อันชาวแวนแคว้นสักการะบูชา โฉนพระเวสสันดรราชโอรส จึงพระราชทานพระยาบุญของชาวเราทั้งหลาย อันมีงามอนงามแก่กล้า สามารถรู้จักเขตแห่งยุทธวิธีทุกอย่าง เป็นช้างเผือกขาวผ่อง ประเสริฐสุด ปกคลุมด้วยผ้ากัมพลเหลือง กำลังชับมัน สามารถย่ำยี่ศัตรู ได้ ฝึกดีแล้ว พร้อมทั้งวาลวิชนีสี่ขาว เช่นดั่งเขาไกรลาส โฉนพระเวสสันดรราชโอรสจึงพระราชทานพระยาช้างราชพาหนะซึ่งเป็นยานชั้นเลิศ เป็นทรัพย์อย่างประเสริฐพร้อมทั้งฉัตรขาว เครื่องลาด หมอช้าง และคนเลี้ยงช้าง แก่พวกพราหมณ์ (64/488)

พระเวสสันดรยังทรงบริจาคพระโอรสพระธิดาและพระเทวี ซึ่งนับเป็นการบำเพ็ญทานที่ทำได้ยากยิ่ง ทั้งนี้ก็เพื่อปรารถนาพระสัพพัญญุตญาณ ดังที่พระเวสสันดรทรงประกาศแก่ชุกกขณะที่ทรงหลั่งน้ำมอมพระกุมารทั้งสองพระองค์ให้ การบำเพ็ญปุตตกมหาทานของพระเวสสันดรนี้ได้รับการสรรเสริญจากเทพดาทั้งหลายว่า

เทพเจ้าสองหมู่ ผู้สิงสถิตอยู่ที่นารทบรรพต ถวายอนุโมทนาแก่พระหนอทศพลเวสสันดรนั้นว่า พระอินทร์ พระพรหม ทั้งท้าวเวสวัณมหาราช และเทพเจ้าชาวดาวดึงส์สวรรค์พร้อมด้วยพระอินทร์ทุกถ้วนหน้า ย่อมถวายอนุโมทนาพระนางเจ้ามีตรีผู้ทรงพระรูปโฉมอันอุดม เป็นพระราชบุตรผู้มียศ ทรงถวายอนุโมทนาปุตตทานอันอุดมของพระเวสสันดรราชฤาษี ด้วยประการฉะนี้แล (64/569)

การบริจาคทานด้วยพระโอรสพระธิดา และพระมเหสีนั้น เป็นมหาทานที่ได้บุญบารมีมาก เพราะเป็นการสละการยึดมั่นว่าเป็นของตน พระเวสสันดรทรงต้องใช้ขันติธรรมอย่างมากจึงจะตัดใจได้ โดยเฉพาะตอนที่สองกุมารถูกชุกกเขี่ยนตี พระองค์จึงต้องตั้งจิตอธิษฐานมั่นในศีลบารมีเป็นการบำเพ็ญทุกบารมีพร้อมกันอย่างครบถ้วน การบำเพ็ญบารมีด้วยปุตตทานของพระเวสสันดรครั้งนี้จึงเป็นการให้ทานที่ยิ่งใหญ่มาก ชำมพันความเป็นปุถุชนไปสู่ความเป็นพระโพธิสัตว์เปี่ยมด้วยบารมีที่พร้อมจะบรรลुพระสัพพัญญุตญาณในพระชาติสุดท้าย

การบำเพ็ญทานของพระราชาในอรรถกถาชาดกยังมีความหมายมากกว่าการให้ทานด้วยสิ่งของหรือบุตรภรรยา ดังใน สัมภวชาดก (61/409-433) กล่าวถึงพระเจ้าธัญชยโกรพย์ เสวยราชย์เมืองอินทปัตถนคร ทรงครองราชสมบัติโดยทศพิธราชธรรม และยังทรงปรารถนาจะรู้ "ธัมมยาคะ" จากสัมภวกุมารเพิ่มขึ้นอีก พระองค์จึงปรารถนาการสนทนาธรรมกับบัณฑิต หรือการตั้งปัญหาธรรมกับปุโรหิต เพื่อให้เกิดปัญญาในการปกครองบ้านเมือง ดังที่พระราชธัญชยโกรพย์ตรัสแก่พราหมณ์ปุโรหิตสุจිරตะว่า

ดูก่อนท่านอาจารย์สุจिरตะ เราทั้งหลายได้ราชสมบัติและความเป็นใหญ่แล้ว ยังปรารถนาอยากได้ความเป็นใหญ่ยิ่งขึ้น เพื่อปราบดาภิเษกครอบครองพื้นปฐพีนี้

โดยธรรม ไม่ใช่โดยอธรรม เราหาขอบใจอธรรมไม่ ดูก่อน
ท่านอาจารย์สุจිරตะ การประพฤติธรรมเป็นกิจของพระราชาโดยแท้
ดูก่อนพราหมณ์ เราทั้งหลายจะไม่ถูกนินทาทั้งในโลกนี้และ
โลกหน้า ด้วยเหตุใด และจะได้รับเกียรติยศ ในเทวดาและมนุษย์ด้วยเหตุ
ใด ขอท่านจงบอกเหตุนี้ๆ แก่เรา (61/409)

คำกล่าวของพระเจ้าธัญญชยโกรพย์ข้างต้นนี้ แสดงถึงความสำคัญที่พระราชาต้อง
ประพฤติธรรมอย่างชัดเจน ทั้งนี้ เพราะ "การประพฤติธรรมเป็นกิจของพระราชา" มีคำอธิบาย
อธิบายว่า "โลกคล้อยตามพระราชา เมื่อพระราชามีธรรม ชาวโลกทั้งหมดก็เป็นผู้มีธรรม" แต่
พราหมณ์ปุโรหิตสุจिरตะไม่อาจไขปัญหาอัมมยาคะของพระองค์ได้ จึงไปหาผู้ตอบปัญหานี้ ในที่
สุดก็พบสัมภวกุมารผู้มีปัญญา ที่แม้จะมีอายุเพียงเจ็ดขวบก็สามารถไขปัญหานี้ได้ สัมภวกุมารได้
กล่าวถึงความสำคัญของกุศลกรรมบถ 10 ซึ่งก็คือทศพิธราชธรรมนั่นเอง และได้ย้าว่าผู้เป็น
กษัตริย์ต้องละเลยทฎฐิติ 62 ประการ คือ ความเห็นปรารภเบื้องต้น 18 และความเห็นปรารภเบื้อง
ปลาย 44 ความเห็นปรารภเบื้องต้น 18 แบ่งออกเป็น 5 หมวด ได้แก่

1. หมวดเห็นว่าเที่ยง 4
  1. เห็นว่าตัวตนและโลกเที่ยง เพราะระลึกชาติได้ ตั้งแต่ชาติเดียวจนถึงแสนชาติ
  2. เห็นว่าตัวตนและโลกเที่ยง เพราะระลึกชาติได้เป็นกัปป์ ตั้งแต่กัปป์เดียวถึง
สิบกัปป์
  3. เห็นว่าตัวตนและโลกเที่ยง เพราะระลึกชาติได้มากกว่ากัปป์ ตั้งแต่สิบกัปป์ถึง
สี่สิบกัปป์
  4. นักเดา เดาตามความคิดคาดคะเนว่าโลกเที่ยง
2. เห็นว่าบางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยง 4
  1. เห็นว่าพระพรหมเที่ยง แต่พวกเราที่พระพรหมสร้างไม่เที่ยง
  2. เห็นว่าเทวดาพวกอื่นเที่ยง พวกที่มีโทษเพราะเล่นสนุกสนานไม่เที่ยง
  3. เห็นว่าเทวดาพวกอื่นเที่ยง พวกที่มีโทษเพราะคิดร้ายผู้อื่นไม่เที่ยง
  4. นักเดาเดาตามความคิดคาดคะเนว่าตัวตนฝ่ายกายไม่เที่ยง ตัวตนฝ่ายจิตเที่ยง
3. เห็นว่ามีที่สุดและไม่มีที่สุด 4
  1. เห็นว่าโลกมีที่สุด
  2. เห็นว่าโลกไม่มีที่สุด

3. เห็นว่าโลกมีที่ที่สุด เฉพาะด้านบนกับด้านล่าง ส่วนด้านกว้างหรือด้านขวาง ไม่มีที่ที่สุด
4. นักเดา เดาคำความคิดคาดคะเนว่า โลกมีที่ที่สุดก็ไม่ใช่ ไม่มีที่ที่สุดก็ไม่ใช่
4. พุดชัลดสายไม่ตายตัวเหมือนปลาไหล 4
  1. เกรงว่าจะพุดปิดจึงพุดปฏิเสธว่าอย่างนี้ก็ไม่ใช่ อย่างนั้นก็ไม่ใช่ อย่างอื่นก็ไม่ใช่ มิใช่อะไรก็ไม่ใช่
  2. เกรงว่าจะยึดถือ จึงพุดปฏิเสธแบบข้อ 1
  3. เกรงว่าจะถูกซักถาม จึงพุดปฏิเสธแบบข้อ 1
  4. เพราะโง่เขลา จึงพุดปฏิเสธแบบข้อ 1 และไม่ยอมรับหรือยืนยันอะไรเลย
5. เห็นว่าสิ่งต่างๆ มีขึ้นเองไม่มีเหตุ 2
  1. เห็นว่าสิ่งต่างๆ มีขึ้นเองโดยไม่มีเหตุ เพราะเคยเกิดเป็นอสัญญีสัตว์
  2. นักเดา เดาเอาตามความคิดคาดคะเนว่าสิ่งต่างๆ มีขึ้นเองโดยไม่มีเหตุ

ความเห็นปรารภเบื้องต้นปลาย 44 แบ่งออกเป็น 5 หมวด

1. เห็นว่ามีสัญญา 16
  1. ตนมีรูป
  2. ตนไม่มีรูป
  3. ตนมีทั้งรูปทั้งไม่มีรูป
  4. ตนมีรูปก็ไม่ใช่ ไม่มีรูปก็ไม่ใช่
  5. ตนมีที่ที่สุด
  6. ตนไม่มีที่ที่สุด
  7. ตนทั้งมีที่ที่สุด ทั้งไม่มีที่ที่สุด
  8. ตนมีที่ที่สุดก็ไม่ใช่ ไม่มีที่ที่สุดก็ไม่ใช่
  9. ตนมีสัญญา(ความจำได้หมายรู้)เป็นอันเดียวกัน
  10. ตนมีสัญญาต่างกัน
  11. ตนมีสัญญาเล็กน้อย
  12. ตนมีสัญญาหาประมาณมิได้
  13. ตนมีสุขโดยส่วนเดียว
  14. ตนมีทุกข์โดยส่วนเดียว
  15. ตนมีทั้งสุขทั้งทุกข์
  16. ตนไม่มีทุกข์ไม่มีสุข

คนทั้ง 16 ประเภทนี้ตายไปแล้วก็มีสัญญาคือความจำได้หมายรู้ทั้งสิ้น

2. เห็นว่าไม่มีสัญญา 8

เห็นว่าตั้งแต่ข้อ 1 ถึง 8 ข้างต้น ทั้ง 8 ประเภทนี้ ตายไปแล้วก็ไม่มีสัญญา คือ ไม่มี
ความจำได้หมายรู้

3. เห็นว่ามีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่ 8

เห็นว่าตั้งแต่ข้อ 1 ถึง 8 ข้างต้น คือ ตนมีรูป จนถึงตนมีที่สุดกัมมิใช่ ไม่มีที่สุดกัมมิใช่
ทั้ง 8 ประเภทนี้ ตายไปแล้ว มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่

4. เห็นว่าขาดสูญ 7

1. ตนที่เป็นของมนุษย์และสัตว์
2. ตนที่เป็นของทิพย์ มีรูป กินอาหารหยาบ
3. ตนที่เป็นของทิพย์ มีรูป สำเร็จจากใจ
4. ตนที่เป็นอากาศาสนัญญาตนะ
5. ตนที่เป็นวิญญาณัญญาตนะ
6. ตนที่เป็นอากิญจัญญาตนะ
7. ตนที่เป็นเนวสัญญานาสัญญาตนะ

คนทั้ง 7 ประเภทนี้ เมื่อสิ้นชีพแล้วก็ขาดสูญ ไม่เกิดอีก

5. เห็นสภาพบางอย่างเป็นนิพพานในปัจจุบัน 5

1. เห็นว่าการเพียบพร้อมด้วยกามคุณ 5 เป็นนิพพานอย่างยอดในปัจจุบัน
- 2.,3,4,5 เห็นว่าการเพียบพร้อมด้วยฌานที่ 1 ที่ 2 ที่ 3 ที่ 4 เป็นนิพพานอย่างยอด
ในปัจจุบัน²⁵

ทฎฐิ 62 ประการนี้ เป็นธรรมที่ผู้เป็นกษัตริย์พึงยึดถือไว้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ รอด
ลงมาจากทศพิธราชธรรม ซึ่งเป็นหลักธรรมสำหรับพระมหากษัตริย์โดยตรง

ในอรรถกถาชาดก ยังได้แสดงให้เห็นผลของการที่พระราชาที่ไม่ดำรงในทศพิธ
ราชธรรม ในเรื่อง ภัณฑุติณทุกชาดก (61/513-536) พระราชาทรงพระนามว่า ปัญจาละ
ปกครองแผ่นดิน อุตรปัญจาลนคร พระองค์ไม่ทรงปรารถนาจะทำทานมากนัก ทรงดำรงอยู่ใน

²⁵ ทรงวิทย์ แก้วศรี, บรรณารักษารและผู้เรียบเรียง, ทศพิธราชธรรม, หน้า 89.

อคติ บรรดาข้าราชการบริพารทั้งหลายก็เป็นคนธรรมดา ประชาชนต่างได้รับความเดือดร้อนมาก และต่างก็กล่าววิพากษ์สาปแช่งพระราชา

การบำเพ็ญทานที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของผู้ปกครอง คือการสละชีวิตเพื่อช่วยบริวารของมหากบิลวานร ซึ่งได้ยอมทอดตัวเป็นสะพานให้ฝูงวานรบริวารเดินข้าม เมื่อภัยมาถึงตัว จนบริวารเหล่านั้นรอดพ้นจากอันตรายไปได้ ใน มหากปิชาดก (59/332-343) ซึ่งก่อนจะสิ้นชีวิต พญาวานรได้แสดงโอวาทแก่พระราชาว่า

ข้าแต่พระราชาผู้ทรงปราบข้าศึก ข้าพระองค์จะยกอุปมา
ถวายพระองค์ขอพระองค์จงทรงระดับข้ออุปมานั้น ธรรมดาภคัตริย์ผู้
เป็นพระราชา ทรงพระปรีชาสามารถ ควรแสวงหาความสุขให้แก่รัฐ
ยวดยานพาหนะ กำลังพล และนิคมทั่วหน้ากัน (59/333)

การสละชีวิตของผู้ปกครองเพื่อปกป้องบริวารนี้ นับเป็นคำสอนในทางอุดมคติอยู่มาก แต่orroดกษัตริย์ก็แสดงให้เห็นว่าพระราชาหรือผู้ปกครองที่เสียสละชีวิตนี้ได้มีมาแล้วและเป็นแบบอย่างที่ดีในการปกครองประชาราษฎร์ที่ยอมสละแม้ชีวิตเพื่อประโยชน์สุขของส่วนรวม

การให้อภัยทานก็เป็นธรรมะที่ปฏิบัติได้ยากเช่นกัน แต่เป็นเรื่องสำคัญที่ผู้เป็นพระราชาพึงยึดถือเป็นแนวปฏิบัติ การรู้จักให้อภัยทานย่อมทำให้เป็นคนมีเมตตา กรุณา ไม่ผูกจิตคิดแค้นและอาฆาตผู้อื่น นอกจากนี้ ยังต้องคำนึงถึงการรักษาศีลให้พร้อมทั้ง กาย วาจา และใจ จึงจะเป็นพระราชาที่มีบารมีมาก

ในเรื่อง กุรุธรรมชาดก (58/188-214) กล่าวถึงพระเจ้าโกรพยราชแห่งอินทปัตถนคร ทรงประพตีกุรุธรรม ซึ่งก็คือ ศีลห้ามาโดยตลอด รวมทั้งพระประยูรญาติและประชาชนทั้งหลายก็ดำรงอยู่ในกุรุธรรมทั้งสิ้น บ้านเมืองจึงสงบสุข ส่วนในเมืองทันตปุระนครฝนกลับไม่ตกต้องตามฤดูกาล พระเจ้ากาลิงคราชจึงโปรดให้อำมาตย์มาขอกุรุธรรมจากเมืองอินทปัตถ พระเจ้ากาลิงคราชและบรรดาอำมาตย์ทั้งหลายก็พากันรักษาศีลห้า ฝนจึงตกและบ้านเมืองก็สงบสุข

ชาดกเรื่องนี้ ได้แสดงคุณของศีลที่ทำให้ผู้มีศีลได้อยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างมีความสุข เมื่อทุกคนรักษาศีล ศีลก็ย่อมรักษาปกป้องคุ้มครองผู้นั้น ไม่ว่าจะเป็นชนชั้นใดตั้งแต่พระราชาไปจนถึงนางวรรณาทาสี การรักษาศีลให้บริสุทธิ์จึงเป็นเรื่องที่กระทำได้ยาก แม้แต่พระราชาที่อาจจะรักษาศีลไม่บริสุทธิ์ได้เพราะพระองค์เคยแผลงศรตกน้ำ ครั้นนั้นอาจจะถูกปลาตัวใดตัวหนึ่งเข้าจนถึงแก่ชีวิต ก็จะกลายเป็นว่า พระองค์ทรงกระทำปาณาติบาตไปโดยไม่ได้ตั้งใจ พระราชาจึงโปรดให้พราหมณ์แห่งเมืองทันตปุระนครไปขอกุรุธรรมจากผู้อื่น

เรื่อง กุรุธรรมชาดก ได้ย้าถึงการรักษาศีลให้บริสุทธิ์ โดยมีตัวละครหลายตัวแสดงความเป็นผู้รักษาศีลและต่างก็ผจญกับกิเลสในใจของตน ทำให้ศีลที่ประพฤติปฏิบัติอยู่ นั้นไม่บริสุทธิ์ แต่บรรดาพราหมณ์ต่างก็ช่วยกันพิจารณาความวิตกกังวลของแต่ละคน และได้ปลอบโยนว่าศีลห้าที่ทุกคนรักษาไว้นั้นยังบริสุทธิ์อยู่ เพราะหลายคนก็ไม่ได้มีเจตนาจะกระทำความผิดบาป บางคนก็กระทำเพียงแค่อคิดในใจเท่านั้น

ชาดกเรื่องนี้ได้ให้รายละเอียดในเรื่องของการตีความการกระทำ ที่อาจเรียกว่าเป็นการผิดศีลได้อย่างน่าสนใจ นั่นคือพิจารณาที่เจตนา และแยกแยะให้เห็นชัดเจนว่าเจตนาอันนั้นกระทำไปในชั้นใด เช่นเพียงนึกว่าจะกระทำในใจเท่านั้น ผลของบาปย่อมไม่เท่ากับผลที่ได้ลงมือกระทำไปแล้ว

นอกจากพระราชาก็เป็นผู้บำเพ็ญทานและศีลแล้ว ชาดกยังเน้นว่าพระราชาก็ควรเป็นผู้มีขันติอีกด้วย การมีขันติธรรมในใจ เป็นธรรมะที่พระพุทธองค์ทรงเทศนาเพื่อไม่ให้เป็นผู้มักโกรธ โดยเฉพาะผู้เป็นพระราชปกครองประเทศ ดังที่ปรากฏในเรื่อง ขันติวาทีชาดก (58/457-464)

การยึดมั่นในขันติธรรมได้เป็นสาระคำสอนที่ปรากฏในเรื่อง จุลลธรรมपालชาดก (58/765-774) ด้วยเช่นกัน ซึ่งกล่าวถึงธรรมบาลกุมาร พระโอรสของพระเจ้ามหาปตาปะ เมื่อพระเจ้ามหาปตาปะเสด็จมายังที่ประทับของพระนางจันทาทวี แล้วพระนางไม่ออกไปต้อนรับ พระองค์พิโรธพระกุมารจึงรับสั่งให้จับพระกุมารไปตัดมือตัดเท้าและตัดศีรษะ แต่พระกุมารก็ทรงมีขันติโดยตลอด ทรงอดกลั้นด้วยความทุกขเวทนาจนสิ้นพระชนม์ ชาดกเรื่องนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ความโกรธ ย่อมนำมาซึ่งความขาดสติ และทำให้ผู้นั้นสามารถทำได้ทุกอย่างโดยเฉพาะผู้เป็นพระราช เช่นเดียวกับที่ศิษย์ได้สั่งฆ่าอาจารย์เพียงเพราะถูกอาจารย์เขียนสั่งสอน ในเรื่อง ติลมฏฐิชาดก (58/12-21)

เรื่อง เตสกุณชาดก (61/537-578) ก็กล่าวว่า พระราชาควรห้ามความโกรธ ให้ประพฤติแต่ขันติธรรม ในชาดกเรื่องนี้ ยังได้กล่าวถึงธรรมข้ออื่นของพระราชาก็ได้ ลูกนกตัวหนึ่งกราบทูลว่า พระราชาควรดำรงธรรม 3 ประการ คือ

1. พระราชาควรห้ามมุสาวาท ประพฤติแต่ความสัตย์
2. พระราชาควรห้ามความโกรธ ประพฤติขันติธรรม
3. พระราชาควรหักห้ามความสนุกสนาน ปฏิบัติเอาใจใส่ในราชกิจ

ลูกนกอีกตัวหนึ่งกราบทูลว่า พระราชาควรตั้งมั่นในภาวะ 2 ประการ คือ

1. ภาวะในการหาลาภ
2. ภาวะในการรักษาลาภที่ได้มาแล้ว

และลูกนกอีกตัวหนึ่งกล่าวว่า กำลังทั้ง 5 ของราชบุรุษ ซึ่งประกอบด้วย กำลังแขน กำลังโคศทรีพท์ กำลังอำมาตย์ กำลังชาติ และกำลังปัญญา ทั้งหมดนี้ กำลังปัญญาจัดว่าเป็นกำลังที่สำคัญที่สุด ดังข้อความในคาถาว่า

กำลังในบุรุษผู้มีอหยาศัยใหญ่ในโลกนี้ มี 5 ประการ
ในกำลัง 5 ประการนั้น กำลังแขน บัณฑิตกล่าวว่า เป็นกำลังต่ำทราม
ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเจริญพระชนม์ กำลังโคศทรีพท์ บัณฑิตกล่าวว่า
เป็นกำลังที่สอง

ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเจริญพระชนม์ กำลังอำมาตย์ บัณฑิต
กล่าวว่ากำลังที่สาม กำลังคือการมีชาติที่ยิ่งใหญ่ เป็นกำลังที่สี่
โดยแท้ บัณฑิตย่อมยึดเอากำลังทั้งหมดไว้ได้

กำลังปัญญา บัณฑิตกล่าวว่า เป็นกำลังประเสริฐยอด
เยี่ยมกว่ากำลังทั้งหลาย เพราะว่าบัณฑิตอันกำลังปัญญาสนับสนุน
แล้วย่อมได้ซึ่งประโยชน์

ถ้าบุคคลมีปัญญาทราม แม้ได้แผ่นดินอันสมบูรณ์ เมื่อ
ไม่ประสงค์ คนอื่นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา ก็ข่มขี้แยงเอาแผ่นดินนั้นเสีย

ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นจอมชนชาวกาสิ ถ้าบุคคลแม้เป็นผู้มี
ชาติสูง ได้ราชสมบัติแล้วเป็นกษัตริย์ แต่มีปัญญาทราม หาเป็นอยู่ด้วย
ราชสมบัติทุกอย่างได้ไม่

ปัญญาเป็นเครื่องวินิจฉัยเรื่องที่ได้สดับ ปัญญาเป็นเครื่อง
ยังเกียรติยศและลาภสักการะให้เจริญ คนในโลกนี้ ประกอบด้วยปัญญา
แล้ว แม้เมื่อทุกข์เกิดขึ้น ก็ย่อมได้รับความสุข (61/541-542)

จะเห็นว่า คุณสมบัติของผู้เป็นกษัตริย์ที่สำคัญที่สุดคือเป็นผู้มีปัญญา เพราะปัญญา
จะเป็นเครื่องช่วยให้ปกครองบ้านเมืองได้อย่างสุขสงบ ใน สรภังคชาดก (61/578-631) ก็มีข้อ
ความกล่าวสรรเสริญ "ปัญญา" เมื่อท้าวสักกะ เทวราชตรัสถามสรภังคดาบสว่า ศีล สิริ สัตถธรรม
และปัญญา ข้อไหนประเสริฐกว่ากัน สรภังคดาบสกล่าวตอบว่า

ท่านผู้ฉลาดทั้งหลาย ย่อมกล่าวว่า ปัญญานั้นแหละ
ประเสริฐสุด ดุจพระจันทร์ประเสริฐกว่าดวงดาวทั้งหลาย ฉะนั้น
ศีล สิริ และธรรมของสัตบุรุษ ย่อมไปตามบุคคลผู้มีปัญญา" (61/585)

"ปัญญา" จึงเป็นสิ่งสำคัญที่จะทำให้พระราชาทรงปกครองบ้านเมืองได้อย่างสงบสุข และเมื่อพระราชาก็ไม่อาจแก้ปัญหาได้ พราหมณ์ผู้เป็นอำมาตย์ควรให้คำปรึกษา ดังที่วิรุบบันทิต ได้ถวายโอวาทแก่พระเจ้าธัญชัยโอรพยราชเรื่องการบำรุงทั้งนักรบเก่าและนักรบใหม่ ในเรื่อง ฐุมการิชาตค (59/402-408) ซึ่งกล่าวถึงการดูแลนักรบ ทั้งที่ปลดระวางแล้วและนักรบใหม่ที่มารับ ใช้ชาติบ้านเมือง ผู้เป็นพระราชาก็ควรดูแลผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาอย่างยุติธรรม ดังนั้น ผู้เป็น กษัตริย์นอกจากจะเป็นผู้มีปัญญารอบรู้แล้ว ยังต้องมีปัญญาในการรู้จักเลือกบุคคลให้เหมาะสม กับหน้าที่การงาน ผู้มีส่วนสำคัญในการเพิ่มพูนปัญญา กษัตริย์ก็คือตำแหน่งปุโรหิต หรือราชเสวกผู้ ถวายอรรถธรรมแก่กษัตริย์ ดังจะได้กล่าวถึงบทบาทของผู้เป็นราชเสวกที่ดีต่อไป

คุณสมบัติที่สำคัญอีกข้อหนึ่งของผู้เป็นกษัตริย์ คือห้ามกล่าวมุสาวาท ซึ่งถือเป็นข้อ กำหนดข้อหนึ่งในศีลห้า อันเป็นการปฏิบัติขั้นพื้นฐานในระดับคนทั่วไป แต่หากผู้เป็นกษัตริย์ ประพฤติปฏิบัติผิดศีลข้อมุสาแล้ว ย่อมถูกลงโทษอย่างหนัก ดังในเรื่อง เจติยราชชาตค (59/631-551) แสดงโทษของการกล่าวมุสาของพระเจ้าอุปริจรรราช ซึ่งไปหลงเชื่อโอรกสัมพค พราหมณ์ พระองค์กล่าวมุสาครั้งแรกทำให้เทวดาผู้เคยรักษาพระองค์ต่างหลีกหนีไป กล่าวครั้งที่ สองทำให้พระโอรุและพระวรกายมีกลิ่นเหม็น และในที่สุดเมื่อพระองค์ยังทรงยืนยันความเท็จ พระองค์ก็ถูกแผ่นดินสูบ การถูกลงโทษจากกรรมหนักที่ให้ร้ายผู้อื่น ในขณะที่ตนเป็นกษัตริย์ผู้มี หน้าที่รักษาความยุติธรรมนั้น นับว่าเป็นการสั่งสอนด้วยการแสดงให้เห็นความสำคัญของการถือ สัจจะของผู้เป็นกษัตริย์ว่าเป็นเรื่องที่ต้องยึดถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัดยิ่งกว่าคนทั่วไป มิฉะนั้นจะ ได้ รับกรรมหนักอย่างที่พระเจ้าอุปริจรรราชถูกแผ่นดินสูบลงนรกอเวจีมาแล้ว

นอกจากนี้ ยังมีชาตคที่กล่าวถึงการไม่ควรเสพสุราของพระราชาก็ด้วย ได้แก่เรื่อง กุมภชาตค (61/319-340) ที่ท้าวสักกะได้เสด็จลงมาประทานโอวาทแก่พระเจ้าสรรพมิตร ให้ พระองค์ทรงตระหนักถึงโทษของสุรา ซึ่งจะนำพาให้ตนเองและบ้านเมืองไปสู่ความหายนะได้

ผู้เป็นพระราชาก็ควรมีธรรมในการปกครองบ้านเมือง มีทศพิธราชธรรม 10 ประการ และยังมีสังคหวัตถุ 4 และจักรวรรดิวัตร อันเป็นหลักธรรมที่ผู้ปกครองพึงยึดถือเป็นแนวปฏิบัติ นอกเหนือจากกุศลธรรมคือศีล 5 อันเป็นพื้นฐานควบคุมความประพฤติทั้งของพระราชากับของ คนทั่วไปในสังคม

3.4.2 พระจริยวัตรของผู้ปกครองแผ่นดิน

นอกจาก ทศพิธราชธรรม แล้ว ในพระไตรปิฎกยังได้กล่าวถึง ราชสังคหวัตถุ 4 และ จักรวรรดิวัตร ว่าเป็นธรรมะที่แสดงถึงพระจริยวัตรของพระราชา โดยทั่วไปแล้ว สังคหวัตถุ 4 ได้แก่ ทาน หมายถึงให้ปันสิ่งของแก่ผู้ที่ควรให้ ปิยวาจา ได้แก่ พูดจาปราศรัยด้วยคำอ่อนหวาน อุตถจริยา หมายถึงประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น สมานัตตตา ได้แก่ การวางตนสม่ำเสมอไม่ถือตัว สำหรับ ราชสังคหวัตถุ 4 นั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรง อรรถาธิบายไว้ว่า

สังคหวัตถุอันเนื่องในพระราชจรรยาวัตรนั้น 4 ประการ โบราณ บัณฑิตได้บัญญัติตั้งไว้เป็นแบบอย่าง ดังนี้ว่า สัสสมะธิ ความที่ทรง พระปรีชาในการบำรุงธัญญาหารให้บริบูรณ์ในพระราชอาณาเขต 1 ปุริสเมธิ ความที่ทรงพระปรีชาในการสงเคราะห์บุรุษ 1 สมมาปาสิ อุบายเครื่องผูกคล้องน้ำใจมนุษย์ให้นิยมยินดี 1 วาจาเปยยัม ตรัส พระวาจาอ่อนหวานควรดื่มไว้ในใจ ทำความเป็นที่รักให้เกิด 1 สี่ สังคหวัตถุนี้ เป็นอุบายให้เกิดรัฐสมบัติ ซึ่งได้นามบัญญัติว่า นิรคคัลลี สถานที่ราบคาบปราศจากโรคภัย จนถึงมีทวารเรือนไม่ ต้องลงกลอนเป็นคำรบ 5²⁶

จากข้อความข้างต้น ราชสังคหวัตถุ 4 จึงได้แก่

1. สัสสมะธิ คือความสามารถในนโยบายที่จะบำรุงพืชพันธุ์ธัญญาหารให้อุดมสมบูรณ์
2. ปุริสเมธะ คือ ความสามารถในการบำรุงและส่งเสริมคนดีมีความสามารถใน

ราชการ

3. สมมาปาสะ คือ ส่งเสริมอาชีพสุจริตแก่ประชาชน
4. วาจาเปยยะ รู้จักพูดจาปราศรัยให้ไพเราะ มีเหตุผล และเป็นประโยชน์

ส่วน จักรวรรดิวัตร 12 ประการ คือพระราชจรรยาวัตรสำหรับพระเจ้าจักรพรรดิ มีดังนี้

²⁶ ทรงวิทย์ แก้วศรี, บรรณาธิการและผู้เรียบเรียง, ทศพิธราชธรรม, หน้า 13.

1. ควรพระราชทานโอวาท และทรงอนุเคราะห์คนภายในพระราชสำนัก และทรงอนุเคราะห์คนภายนอก คือ พลกายกองเสนาด้วยประการต่างๆ จนถึงราษฎร ไม่ปล่อยปละละเลย
2. ควรผูกพระราชไมตรีสมานราชสัมพันธ์มิตรกับอภิเสติกษัตริย์
3. ควรทรงสงเคราะห์พระราชวงศานุวงศ์ ด้วยพระราชทานยานพาหนะตามสมควรแก่พระอิสริยยศ
4. ควรทรงเกื้อกูลคฤหัสถ์ พราหมณ์ ด้วยเครื่องพรตและไทยธรรมและอนุเคราะห์คฤหบดีชน ด้วยพระราชทานพืชข้าวปลูกและแอกไถกับทั้งโคกระบือ
5. ควรทรงอนุเคราะห์ประชาชนชาวชนบท ให้เลี้ยงชีพเป็นสุขตามวิสัย
6. ควรทรงสักการะพราหมณ์ผู้สมณะ ด้วยพระราชทานไทยธรรมบริวารเกื้อกูลแก่ธรรมเนียมปฏิบัติ
7. ควรทรงจัดรักษาฝูงมฤคปักษีชาติ ด้วยพระราชทานอภัย ห้ามไม่ให้ใครเบียดเบียนกระทำอันตรายจนสูญพันธุ์
8. ควรทรงห้ามชนทั้งหลาย ไม่ให้ทำอธรรมมิกกิจ ชักนำให้ตั้งอยู่ในกุศลสุจริตส่วนชอบประกอบการเลี้ยงชีพโดยทางธรรม
9. ชนใดขัดสนไม่มีทรัพย์พอจะเลี้ยงชีพโดยสัมมาอาชีพได้ ควรพระราชทานพระราชทรัพย์เจือจานให้เลี้ยงชีพ ไม่ต้องแสวงหาโดยทางทุจริต
10. ควรเสด็จเข้าไปใกล้สมณพราหมณ์ ตรัสถามถึงบุญบาปกุศลอกุศลให้ประจักษ์ชัด
11. ควรทรงตั้งวิริตติห้ามจิตไม่ให้เกิดอธรรมราคะในอคมนียสถาน
12. ควรทรงประหารวิสมโลกเจตนา ห้ามจิตไม่ให้ปรารถนาลาภที่มีควรจะได้

ในเรื่อง กาลิงคชาดก (58/369-382) กล่าวถึงปุโรหิตภารทวาชะได้กราบทูลจักรวรรดิวัตรแต่พระเจ้ากาลิงคะทรงทราบ และพระองค์ก็ได้ทรงบำเพ็ญจักรวรรดิวัตรนั้นให้บริบูรณ์ เมื่อถึงวันอุโบสถ 15 ค่ำ พระองค์ก็ทรงได้จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว ชุนคลังแก้ว และชุนพลแก้ว เป็นจักรพรรดิราช ดังนั้น นอกจากพระราชาก็เป็นผู้มีธรรมะแล้ว ยังต้องเป็นผู้มีพระจริยาวัตรเหมาะสมกับความเป็นกษัตริย์อีกด้วย ได้แก่การเป็นผู้มีความสำรวม ใฝ่ในราชกิจ ไม่หลงไหลไปกับมาตุคาม และเป็นผู้มีปัญญาล้ำเลิศ

เรื่อง ทิพพธรรมชาดก (59/362-372) กล่าวถึงพระราชาทิพพธรรมทรงละทิ้งช้างโอฎฐิพยาธิผู้เคยออกทัพกระทำยุทธสงครามคู่กับพระองค์มาก่อน แต่เมื่อช้างพังเชือกนี้แก่ชราลง พระราชากลับประทานให้ช้างปั้นหม้อเอาไปใช้ อำมาตย์จึงได้ถวายโอวาทเตือนให้ระลึกถึงความดีที่ได้ทำมาแต่ครั้งก่อน

การที่อำมาตย์ได้ถวายโอวาทแด่พระเจ้าทัพพธรรม เพื่อให้พระองค์ได้ทรงปฏิบัติต่อผู้
อยู่ใต้บังคับบัญชาด้วยความเมตตา ดังที่ปรากฏข้อความในจักรวรรดิวัตรข้อแรก พระองค์จึงควรที่
จะอนุเคราะห์แก่ผู้ที่อยู่ใต้ปกครองและเคยมีผลงานรับใช้ชาติบ้านเมือง ดังข้างพง์เชือกนี้ ในเรื่อง
ปทกุลสชาดก (59/659-683) กล่าวถึงพระราชชาลุมพิตที่มีพระจริยาวัตรไม่เหมาะสมแก่การเป็นผู้
ปกครองแผ่นดิน ด้วยการสมคบกับบุโรहितลักรัตนะคูบ้านคูเมืองไปซ่อนไว้ เพื่อจะทดสอบความ
สามารถของมานพผู้หนึ่งซึ่งมีความสามารถในการตามรอยเท้าจับใจได้

ชาดกเรื่องนี้แสดงถึงความไม่เป็นผู้มีจริยาวัตรสมเป็นพระราชชาลุมพิตเป็นผู้ปกครองแผ่นดิน
เพราะพระองค์เป็นผู้ลัทธิเสียเอง แล้วกลับทรงใส่โทษให้แก่ประชาชน จึงถูกประชาชนรุมทู่ตี
จนถึงแก่ชีวิต เช่นเดียวกับเรื่อง เกฬีสิลชาดก (57/281-285) กล่าวถึงพระลกุณทกภททิยะ ผู้
เป็นพระอรหันต์ที่มีร่างกายเล็กคล้ายสามเณร เป็นที่ล้อเลียนแก่คนทั้งหลายว่า นี่เป็นกรรมเมื่อครั้งที่
ท่านเกิดเป็นพระราชชาในชาติหนึ่ง พระองค์ทรงชอบล้อคนและสัตว์ที่แก่ชรา ร้อนถึงท้าวสักกะ
พระองค์จึงแปลงกายเป็นพราหมณ์แก่ลงมาสั่งสอนพระราชชา ให้เป็นผู้มีความสำรวมและไม่ทำ
กรรมเหล่านั้นอีก และแสดงธรรมเรื่องการอ่อนน้อมต่อมตต่อผู้สูงอายุแก่พระราชชาของคนี้ พระ
ราชาก็ทรงปฏิบัติตามคำสอนนั้นจนสิ้นอายุขัย

พระจริยาวัตรของผู้เป็นพระราชชาว่า พึงเป็นผู้ใฝ่ในราชกิจ ดังที่อำมาตย์ ได้ยกเรื่องตัว
กระพองช้างที่เดินซุกซำเพราะมัวแต่เกียจคร้าน ในเรื่อง คชกมุทชาดก (58/674-678) และความ
แค้นของนกกกระเรียนในเรื่อง กุนดินีชาดก (58/661-667) กล่าวถึงพระเจ้าพรหมทัตพระองค์หนึ่ง
ทรงเลี้ยงนางนกกกระเรียนไว้เป็นทูตส่งพระราชสาส์น วันหนึ่งพระองค์มีรับสั่งให้นางนกกนำพระราช
สาส์นไปถวายพระราชชาอีกเมืองหนึ่ง เมื่อกลับมานางนกเห็นลูกของตนถูกพระกุมารฆ่าตายหมด
นางนกจึงแค้นด้วยการให้เสื่อฆ่าพระกุมารเหล่านั้น และได้กราบทูลพระราชชาถึงความเดือด
ร้อนของพระองค์ที่ทรงไม่ดูแลครอบครัวให้เมื่อใช้ไปทำราชกิจ แล้วนางนกกก็กลับไปอยู่ป่าตามเดิม

ใน จักรวรรดิวัตร ได้กล่าวถึงการห้ามจิตมิให้เกิดราคะในที่ที่ไม่สมควรของพระราชชา
หรืออาจกล่าวได้ว่าการเป็นพระราชชาที่ดีไม่ควรหลงใหลสตรี โดยเฉพาะสตรีของผู้อื่น ดังที่พระเจ้า
สีวิราชทรงต้องสงบจิตใจใน อุมมาทันตีชาดก (62/35-76) พระองค์ทรงหลงใหลนางอุมมาทันตี ผู้
เป็นภรรยาของอภิปารกเสนาบดี แต่แล้วก็ทรงระงับความหลงนั้นได้ แม้อภิปารกจะยกนางถวาย
พระองค์ก็ตาม

การหลงใหลมาตุคามของพระเจ้าเสนกในเรื่อง ชุรูปุตตชาดก (59/114-126) ก็เกือบ
จะทำให้พระองค์ต้องสิ้นพระชนม์ไปแล้ว เมื่อพระราชเทวีทูลขอเรียนมนต์สัพพทธานน ได้แก่

มนตรีเสียงสัตว์ท้าวสักกะจึงต้องเสด็จมาเตือนสติพระองค์ และใน อัสสกชาดก (57/304-309) ดาบสได้กล่าวเตือนพระเจ้าอัสสกะ ที่ทรงคร่ำโศกถึงพระเทวี เมื่อพระนางสิ้นพระชนม์ไปก่อนเวลาอันควรแล้วไปเกิดเป็นหนอน พระเจ้าอัสสกะทรงมัวเมาและไม่ทรงเชื่อว่าหนอนในมูลโคจะเป็นพระเทวี ดาบสจึงได้แสดงปาฏิหาริย์ให้หนอนกล่าวว่า เป็นพระเทวีในชาติก่อนจริง พระเจ้าอัสสกะจึงทรงมีปัญญาสร้างโคก และปกครองแผ่นดินโดยธรรมได้อย่างผาสุก

ใน มหามังคลชาดก (59/943-960) กล่าวถึงพระราชผู้เป็นมงคลไว้ว่า พระราชาผู้เป็นเจ้าของชีวิต ทรงพระอิสริยยศ ทรงทราบความสะอาด และความขยันหมั่นเพียรของราชเสวกคนใด และทรงทราบราชเสวกคนใด ด้วยความเป็นผู้ไม่ร้าวรานกับพระองค์ ทรงทราบราชเสวกคนใดว่ามีความจงรักภักดีต่อพระองค์ บัณฑิตทั้งหลายกล่าวคุณความดีของราชเสวกนั้นๆ ว่า เป็นสวัสดิมงคลในพระราชาทรงหลาย (59/945)

อรรถกถาชาดกได้กล่าวถึงหลักในการปกครองว่า นอกจากผู้ปกครองบ้านเมืองจะพึงเป็นผู้รักชาติ 5 เช่นเดียวกับคนทั่วไปแล้ว ด้วยบทบาทและฐานะของผู้ปกครอง จึงควรมีธรรมในการปกครองประชาชน ได้แก่ ทศพิธราชธรรม ราชสังคหวัตถุ 4 จักรวรรดิวัตร 12 และพึงเป็นผู้ไม่มีทวิภูฏี 62 ประการ นอกจากนี้ ผู้ปกครองควรเป็นผู้มีกิริยาสำรวม ใฝ่ในราชกิจ ไม่หลงใหลมาตุคาม และเป็นผู้มีปัญหา รวมทั้งใส่ใจบรรดาข้าราชการบริหารอย่างปราศจากอคติ 4 คือ ความโลภ โกรธ หลงและกลัว อันจะมีผลต่อการปฏิบัติหน้าที่อย่างไม่เที่ยงธรรมได้

3.5 หลักในการรับราชการ

ในอรรถกถาชาดก 15 เรื่องกล่าวถึงบทบาทของผู้เป็นอำมาตย์และข้าราชการบริหาร ซึ่งได้มีส่วนช่วยราชกิจงานบ้านงานเมืองและแก้ไขปัญหา รวมทั้งถวายโอวาทในเรื่องต่าง ๆ ซึ่งมีรายละเอียดอยู่ในเรื่อง วิธูรชาดก (64/296-483)

ชาดกเรื่องนี้ กล่าวถึง วิธูรบัณฑิตผู้เป็นอำมาตย์ผู้สั่งสอนอรรถธรรมประจำราชสำนักของพระเจ้าธัญชัยโกรพยราช เป็นผู้มีปัญหาหลักแหลม เปี่ยมด้วยธรรม และรักชาติ เมื่อพระนางวิมลมา มเหสีของพญาวรณนาคราชได้ฟังพระสวามีทรงสรรเสริญพระวิธูรบัณฑิต ก็มีความปรารถนาจะฟังธรรมนั้นบ้าง จึงทำเป็นไม่สบายและปรารถนาจะได้ดวงใจของพระวิธูร พญานาคจึงหาผู้อาสาด้วยการยกนางอิรันทตีนาคกัญญาธิดาของพระองค์ให้ ปุณณกยักษ์รับอาสาจะไป

เอาดวงใจของพระวิรุฑ์ ด้วยการทำเล่นสกากับพระเจ้าธัญชัยโกรพยราช โดยมีแก้วมณีเป็นเดิมพัน พระเจ้าธัญชัยทรงแพ้สกา ปุณณยกษัตริย์จึงทูลขอพระวิรุฑ์บัณฑิต พระวิรุฑ์ขอกลับไปหาลูกและภรรยา ก่อน แล้วได้กล่าวสอน "ราชวสติธรรม" คือ ธรรมะสำหรับข้าราชการที่จะพึงประพฤติปฏิบัติเพื่อให้เกิดความก้าวหน้าในหน้าที่การงาน และเพื่อเป็นหลักสำหรับยึดถือในการปฏิบัติหน้าที่และแก้ไขปัญห²⁷ ได้แก่ คำสอนหลักราชการ หรือการเป็นราชเสวก ซึ่งจำแนกออกได้เป็นการปฏิบัติตนต่อพระมหากษัตริย์และการวางตนในฐานะราชเสวก ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

3.5.1 การปฏิบัติตนต่อพระมหากษัตริย์

ในเรื่อง วิรุฑ์ชาดก ได้กล่าวถึง ราชวสติธรรม ว่าเป็นธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับผู้เป็นราชเสวก ซึ่งได้กล่าวถึงแนวทางในการปฏิบัติต่อพระมหากษัตริย์ว่ามีรายละเอียด ดังนี้

1. ทางเดินที่เขาคดโค้งไว้เป็นราชวิถี แม้จะได้รับพระบรมราชานุญาตให้เดินด้วย ก็ไม่ควรเดิน
2. ไม่พึงใช้ของเสมอพระราชาหรือหัวหน้า ไม่บริโภคให้ทัดเทียมกับพระราชาหรือหัวหน้า พึงปฏิบัติให้ต่ำกว่าทุกสิ่งทุกอย่าง
3. ไม่พึงใช้เกียรติท่วงทีวาจาอย่างดีเสมอกับพระราชา ต้องแสดงให้ต่างชั้นลงมา จึงจะชอบด้วยประเพณีนิยม และเป็นการรักษาดนให้พ้นราคะโทษ
4. เมื่อพระราชากำลังทรงสำราญอยู่ในหมู่อำมาตย์ มีพระสนมกำนัลเฝ้าแหนอนอยู่ ราชเสวกไม่พึงแสดงอาการทอดสนิทในพระสนมกำนัล ไม่พึงเป็นคนฟังซ่านแสดงอาการโห้หังอย่างคะนองกาย คะนองวาจา ให้เสียมารยาทของข้าเฝ้า
5. ไม่พึงเล่นหัวกับพระสนมกำนัล
6. ไม่พึงปรึกษาราชการในที่ลับ
7. ไม่พึงลักลอบเอาพระราชทรัพย์ออกจากพระคลังหลวง
8. แม้ได้รับพระราชทานราชานุญาตให้เข้านอกออกในได้ ก็ไม่ควรทอดสนิท แต่ควรขอพระบรมราชานุญาตก่อนทุกครั้งไป ให้มีสติดำรงตนเป็นคนรอบคอบเสมอ
9. เมื่อพระมหากษัตริย์จะทรงยกย่องพระราชมโอรส หรือพระราชวงศ์โดยพระราชทานบ้าน นิคม รัฐ หรือขนบให้ครอบครอง ก็ควรนิ่งดูก่อน ไม่ควรด่วนเปิดทูลคุณหรือโทษ

²⁷ สุวรรณา เกรียงไกรเพชร, บารมีสิบทิศ (กรุงเทพฯ : ปลายตะเพียน, 2530),

10. เมื่อพระราชทานบำเหน็จความชอบแก่ผู้ใด ไม่ควรทูลหรือเสนอตัดสินลาภของผู้นั้น ฟังรอบคอบสอบสวนให้ถ้วนถี่ มีจิตใจอ่อนโยนโอนอ่อนไปในทางที่เหมาะสมที่ควร
11. ควรปลื้มคนให้ห่างจากบุคคลที่พระราชทานหรือประมุขของประเทศอื่นๆ ส่งมาสืบราชการลับ ให้จงรักภักดีแต่ในเจ้านายและพระราชทานของตนเท่านั้น ไม่ฝักใฝ่ในราชสำนักอื่น
12. อย่าชะล่าใจเมื่อพระราชทานกระทำพระองค์เป็นเพื่อน
13. เมื่อได้รับการยกย่องเชิดชู ก็อย่าทะนงตัวคิดว่าตนเป็นปราชญ์ราชบัณฑิต และไม่ควรจ้วงจาบเพ็ดทูลพระราชทาน หรือเสนองานต่อหัวหน้าในลักษณะที่เป็นการเยอหยิ่งทะนงตน
14. ข้าราชการต้องรู้จักพระราชนิยม ปฏิบัติให้ต้องตามพระราชประสงค์ ไม่ฝ่าฝืนขึ้นขัดพระราชอัธยาศัย
15. ไม่พึงทะนงตนว่าเป็นคนที่พระราชทานหรือหัวหน้าโปรดปราน แล้วขึ้นร่วมพระแท่นบัลลังก์ เรือพระที่นั่ง หรือรถพระที่นั่ง
16. เวลาผลัดพระภูษาลงทรงสนาน ราชเสวกพึงก้มศีรษะลงชำระพระบาท แม้จะถูกกริ้วจวนต้องพระราชอาญาก็ไม่พึงโกรธตอบ
17. ต้องสักการบูชาพระราชทาน ผู้ซึ่งถือกันว่าเป็นยอดปราชญ์และเป็นผู้พระราชทานสมบัติอันถึงใจให้ทุก ๆ อย่าง

คำสอนข้างต้นนี้ คือธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติต่อพระราชทานโดยตรงมี 17 ข้อ ซึ่งเป็นหลักที่ใช้ในการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นสำคัญ แนวทางข้างต้นนี้ ปรากฏเป็นเนื้อหาของ โคลงราชสวัสดิ์ ซึ่งเป็นวรรณคดีคำสอนผู้รับราชการหรือเป็นข้าราชการบริหารโดยตรง ซึ่งต้องรับสนองพระบรมราชโองการและต้องปฏิบัติให้ถูกต้องตามราชสวัสดิธรรมนี้ด้วย

3.5.2 การวางตนในฐานะข้าราชการ

นอกจากวิธปฏิบัติจะกล่าวถึงแนวทางในการปฏิบัติตนเมื่อเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ และการรับสนองพระบรมราชโองการแล้ว ยังต้องมีธรรมะสำหรับการวางตนให้เหมาะสมกับฐานะเป็นราชเสวกหรือข้าราชการ ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

1. เมื่อแรกเข้ารับราชการ ยังไม่มีชื่อเสียงและยังไม่มียศศักดิ์ก็อย่าล้าจนเกินพอดี และอย่าขลาดกลัวจนเสีงานราชการ

2. ข้าราชการต้องไม่มั่งง่าย ไม่เดินเล่นเปลอสติ แต่ต้องมีความระมัดระวังให้ดีอยู่เสมอ ถ้าหัวหน้าทราบความประพฤติ สติปัญญา และความซื่อสัตย์สุจริตแล้วยอมไว้วางใจและเผยความลับให้ได้ทราบด้วย
3. เมื่อหัวหน้าเรียกใช้ในงานราชการ อย่าหวั่นไหว ไปด้วยอำนาจอคติ ฟังปฏิบัติตามงานราชการให้สำเร็จไปโดยสุจริตและเที่ยงธรรมดุจตราฐที่อยู่ในระดับเที่ยงตรง
4. เมื่อมีราชการเกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นเวลากลางวันหรือกลางคืนก็ตามที่เมื่อถูกเรียกใช้ ฟังปฏิบัติตามงานราชการนั้นๆ ให้สำเร็จสมประสงค์ ไม่ฟังบิดพลิ้วหรือหวั่นไหวไปตามอารมณ์
5. ไม่ฟังเห็นแก่หลับนอนจนแสดงให้เห็นเป็นการเกียจคร้าน
6. ไม่ฟังดื่มสุราจนเมามาย
7. ไม่ฟังฆ่าสัตว์ที่ได้รับพระราชทานอภัย
8. ต้องรู้จักที่เฝ้าอันเหมาะสม อย่าให้ห่างเกินไปหรือชิดเกินไป ต้องอยู่ในที่ซึ่งพระราชาทอดพระเนตรเห็นถนัด หรือฟังกระแสพระดำรัสได้โดยง่าย
9. ข้าราชการต้องเป็นคนที่ไม่เห็นแก่ได้ ไม่ยอมตนให้ตกอยู่ในอำนาจของความอยาก ต้องทำตัวให้เหมือนปลา คือทำเป็นไม่มีลึน ไม่เจรจาเรื่องให้เกิดความขุ่นเคืองใจแก่หัวหน้าหรือเพื่อนข้าราชการด้วยกัน
10. ไม่ใช่จ่ายเงินของแผ่นดินไปในทางฟุ่มเฟือย สรุ่ยสุร่าย
11. ต้องสอดส่องรักษางานราชการให้ดี อย่าให้ผิดระเบียบ ประเพณีและกฎหมาย และต้องต่อสู้กับอุปสรรคข้อขัดข้องและเหตุขัดขวางเสมอ
12. ต้องไม่มัวเมาในสตรีเพราะจะทำให้เสื่อมจากอำนาจ และเกิดราคะโทษในหน้าที่ราชการ
13. ไม่ควรพูดมากเกินพอดี แต่ก็ไม่ควรนิ่งเสียเรื่อยไป
14. เมื่อถึงคราวที่ต้องพูดให้พูดพอเหมาะพอควร และพูดอย่างแจ่มแจ้งชัดเจน และให้ฟังเมื่อถึงคราวที่ต้องฟัง
15. ข้าราชการต้องอดทน ไม่ฉุนเฉียว ไม่โกรธง่าย และต้องไม่พูดหรือทำกระทบกระเทียบเปรียบเปรย
16. ต้องเป็นคนมีความสัตย์จริงต่อคำพูดของตนเสมอ พูดจาให้นิ่มนวลและสุภาพ ไม่ส่อเสียดยุยงให้เกิดความบาดหมางและแตกสามัคคีกัน ไม่ฟังกล่าวถ้อยคำที่เพ้อเจ้อ เหลวไหลไร้ประโยชน์
17. ข้าราชการต้องบำรุงเลี้ยงดูบิดามารดาให้ผาสุก เคารพขนบและเชื้อเพื่อเกื้อกูลต่อผู้หลักผู้ใหญ่ในตระกูล

18. ต้องละเอียดต่อความชั่ว เกรงกลัวต่อความผิด ไม่ประพฤติกเล่เมตศีลธรรมและเป็นมิตรที่ดีในครอบครัว

19. ต้องมีระเบียบวินัยและมีมารยาทสุภาพงดงามเสมอ

20. มีศิลปะในการปฏิบัติราชการให้ดำเนินไปโดยรวดเร็ว และสำเร็จเป็นผลดีเสมอ

21. ต้องฝึกใจฝึกตนให้มั่นอยู่ในความดี มีอัธยาศัยอ่อนโยน ไม่ถือตัว อวดดี ไม่หวั่นไหวไปตามโลกธรรม

22. ต้องขยันขันแข็งในหน้าที่ราชการ

23. ให้เป็นผู้มีความบริสุทธิ์ สะอาดในหน้าที่การงาน

24. ให้เป็นคนเฉลียวฉลาด รู้จักฐานะอันควรและไม่ควร

25. ต้องประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตน มีความเคารพยำเกรงในผู้ใหญ่เหนือตน ประพฤติตนมั่นอยู่ในความดี และมุ่งมั่นทำแต่ความดี

26. ข้าราชการพึงใส่ใจเข้าไปหาสมณะและพรานหมณผู้ทรงศีล เป็นนักปราชญ์หรือรู้หลักนักปราชญ์ดี เพื่อรักษาศีล พังธรรมบ้าง บำรุงท่านบ้าง ศึกษาถ่ายทอดเอาความรู้จากท่านบ้าง

27. ข้าราชการไม่ควรลบล้างราชประเพณีในการบริจาคตาน ควรรักษาไว้ให้มั่นคง เมื่อถึงคราวที่จะทรงบริจาคตานก็ไม่ต้องกีดกันโดยประการใดๆ ทั้งสิ้น

28. ข้าราชการต้องเป็นคนมีปัญญา มีความรู้ดี ฉลาดเฉลียว และเข้าใจในวิธีการต่างๆ ไปได้เป็นอย่างดี รู้จักกาลสมัยที่ควรและไม่ควร

29. ข้าราชการต้องหมั่นขยันในการปฏิบัติหน้าที่ราชการ ไม่เลินเล่อหละหลวม ต้องตรวจดูแลให้รอบคอบ ทำงานให้สำเร็จเสร็จสิ้นไปโดยครบถ้วนด้วยดีเสมอ

30. ไร่นาและปศุสัตว์ ข้าวในยุ้งฉาง ควรตรวจดูอยู่เป็นประจำตลอดจนการใช้จ่ายในครอบครัวก็พึงรู้จักกำหนดประมาณ

31. บุตรธิดาหรือพี่น้องที่ประพฤติไม่ดี ทำตนเหมือนคนตายแล้วมีแต่คอยจะล้างผลาญ ก็ไม่ควรยกย่อง ส่วนทากรรณกรและคนใช้ที่ประพฤติดีมีความขยันหมั่นเพียรในหน้าที่การงานโดยสม่ำเสมอ ควรยกย่องชมเชยและควรให้ความอุปการะเลี้ยงดูอย่างดี

32. ข้าราชการต้องเป็นผู้มีศีลธรรมประจำตน มีความซื่อสัตย์ไม่เห็นแก่ได้ ไม่เข้าข้างคนผิด เป็นคนซื่อตรงจงรักภักดี ทั้งต่อหน้าและลับหลัง²⁸

²⁸ ปรีชา ช่างขวัญยืน, *ทรงสนะทางการเมืองของพระพุทธศาสนา* (โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540), หน้า 146-150.

คำสอนข้างต้นเป็นแนวทางในการวางตนในฐานะที่เป็นข้าราชการที่ดี ซึ่งมีธรรมสำคัญๆ ในพระพุทธศาสนา ได้แก่ ความมีสติ การใช้ปัญญา ความไม่หวั่นไหวตามโลกธรรม คือ ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ความไม่เกียจกัน ความไม่เห็นแก่ได้ การไม่มัวเมาในสุราและนารี ความเป็นคนอ่อนน้อม ความอดทนไม่โกรธง่าย การพูดจาดี การละอายต่อความชั่ว และการเลี้ยงดูบิดามารดา

นอกจากนี้ ยังกล่าวถึงธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติงาน คือสอนให้มีความขยัน ซื่อสัตย์ ยินดีทำงานไม่ว่าเวลาใด ยึดถือระเบียบ ไม่ย่อท้อต่ออุปสรรค ไม่สุรุษสุร้าย ทำงานให้เสร็จโดยเร็ว มีวินัยและสุภาพอ่อนน้อม พูดจาดี รักรงานยิ่งกว่าญาติ ฐานะอันควรและไม่ควร ไม่ขโมยเงินหลวง และหมั่นตรวจตรางบประมาณอยู่เสมอ²⁹ หลักธรรมเหล่านี้ มีความสำคัญในการควบคุมความประพฤติให้เป็นข้าราชการหรือเป็นราชเสวกที่ดี และมีความรับผิดชอบในหน้าที่การงานที่ได้รับมอบหมายอย่างเต็มที่

ราชวัสดิธรรม นี้เป็นต้นเค้าของเนื้อหาคำสอนใน **โคลงราชสวัสดิ์** พระราชนิพนธ์สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ซึ่งเป็นคำสอนชั้นขั้นปกครอง โดยกล่าวถึงหลักธรรมและข้อปฏิบัติต่างๆ ที่ผู้เป็นข้าราชการบริหารทั้งหลายพึงประพฤติปฏิบัติ เพื่อให้กิจการบ้านเมืองเป็นไปด้วยความสงบเรียบร้อย

นอกจากนี้แล้ว ยังมีชาดกเรื่องอื่นอีกที่กล่าวถึงบทบาทและหน้าที่ของข้าราชการบริหาร โดยเฉพาะชาดกที่กล่าวถึงการยอมสละชีวิตของตนแต่ผู้เป็นนาย ดังที่ปรากฏใน **มหาหังสชาดก** (62/374-443) **จุลหังสชาดก** (62/324-373) และ **หังสชาดก** (61/109-126) ซึ่งกล่าวถึง หงส์สมุขเสนาบดี ได้ช่วยเหลือพญาหงส์ธรรฐ ในฐานะที่พญาหงส์เป็นนายของตน หงส์สมุขเสนาบดี ยินดีที่จะได้อยู่ใกล้นายของตน และยินดีที่จะสละชีวิตตนให้แก่นายพรานแทนนายของตน นับว่า หงส์สมุขะได้แสดงความจงรักภักดีต่อนายอย่างที่สุด และเพราะความดีของหงส์สมุขะนี้เอง ทำให้พระราชากับพระเทวีทรงเลื่อมใสและปล่อยพญาหงส์ทั้งสองกลับไปยังป่าหิมพานต์

ใน **กุกกุชาดก** (59/206-215) กล่าวถึงอำมาตย์ที่มีปัญญาคนหนึ่ง ได้หาอุบายถวายโอวาทแก่ระชาผู้ลุ่มอนาจอคติ ให้ทรงดำรงในทศพิธราชธรรมได้ เมื่อพระราชาทอดพระเนตรยอดโดมที่กำลังจะตก แต่ไม่ตกเพราะมีจันท์รับไว้ อำมาตย์ได้กราบทูลว่า

จันท์ 30 ตัว ทำด้วยไม้แก่น ไม่มีกระพี้เหล่าใดวางเรียงยันกันไว้ ยอดโดมที่จันท์เหล่านั้นยึดไว้ดีแล้ว และถูกกำลังบีบบังคับวางชนาบไว้ จึงไม่ตกไปจากข้างบน จันใด แม้พระราชารู้ทรงเป็นบัณฑิต ก็จันนั้น ที่

²⁹ ปรีชา ช่างขวัญยืน, **วรรณคดีทางเมืองของพระพุทธศาสนา**, หน้า 150.

เหล่าองคมนตรีผู้เป็นมิตรมั่นคง มีรูปแบบไม่แตกต่างกัน มีความสะอาด ยึดเหนี่ยวกันไว้ดีแล้ว ก็ไม่ทรงพลาดไปจากสิริเหมือนกับยอดโดมที่แบกภาระของจันทันไว้ ฉะนั้น (59/210)

อำมาตย์ราชเสวกจึงเป็นตำแหน่งที่สำคัญที่จะช่วยราชกิจของกษัตริย์ และช่วยถวายนามความรู้ คำปรึกษาและปัญญาแด่พระราชา แต่หากผู้เป็นอำมาตย์ประพฤติชั่วด้วยการเบียดเบียนประชาชนแล้ว ย่อมทำให้บ้านเมืองเดือดร้อนวุ่นวาย ดังใน **ขรัสนครชาดก** (56/260-263) กล่าวถึงอำมาตย์ผู้หนึ่งได้ร่วมกับพวกโจรปล้นบ้านเรือนชาวบ้าน ในชาติก่อนเขาเกิดเป็นนายอำเภอ ช่วยโจรปล้นชาวบ้านมาแล้ว ในที่สุดก็ถูกจับได้และถูกลงโทษอย่างหนัก เช่นเดียวกับเรื่อง **ธัมมัทธชาดก** (57/365-382) กล่าวถึงเสนาบดีที่ประพฤติชั่วคอยยุยงให้พระราชามีรับสั่งให้ฆ่าปุโรหิตผู้ถวายอภรรตธรรมแด่พระองค์ พระอินทร์จึงต้องเสด็จมาช่วยปุโรหิตนั้น

นอกจากผู้เป็นอำมาตย์ราชเสวกจะมีแนวปฏิบัติต่อผู้เป็นพระราชาและพระบรมวงศานุวงศ์แล้ว อรรถกถาชาดกยังได้กล่าวถึงหลักในการประพฤติปฏิบัติต่อเพื่อนชเวราชการด้วยกัน ดังที่ปรากฏใน **โกสิยชาดก** (57/406-409) และ **อุลुकชาดก** (58/156-160) ที่สอนให้ไม่ขัดลาภของผู้อื่น ดังที่กาเสนอคความคิดไม่ให้เลือกนงค้ำขึ้นมาเป็นพญาของนงค้ำมวล เพราะความมีหน้าตาที่ไม่ชวนมองของนงค้ำ การขัดลาภของกาครั้งนี้ ทำให้นงค้ำโกรธและคิดแค้นกาจนต้องตามจิกตีฆ่ากาทุกครั้งที่ได้พบเจอ และได้ติดตามฆ่ากันมาจนถึงทุกวันนี้

จะเห็นได้ว่าอรรถกถาชาดกได้แสดงคำสอนเกี่ยวกับการรับราชการ การเป็นราชเสวกเป็นอำมาตย์ หรือเป็นเสนาบดีไว้ให้ประพฤติปฏิบัติสืบต่อกันมา ซึ่งเนื้อหาคำสอนเหล่านี้ไปปรากฏแทรกอยู่ในวรรณคดีไทยเรื่องต่างๆ โดยเฉพาะวรรณคดีคำสอนข้าราชการของไทยดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

3.6 หลักในการเป็นนักบวช

การออกบวช เป็นจุดมุ่งหมายในช่วงบั้นปลายของชีวิต ซึ่งมี 4 ประการที่เรียกว่า **ปุรุชระ** ได้แก่ ธรรมะ กามะ อรรถะ และโมกษะ และวัยของชีวิต 4 ขั้นตอน เรียกว่า **อาศรมะ** ได้แก่ พรหมจารี (นักศึกษา) คฤหัสถ์ (ผู้ครองเรือน) วณปรัสถ์ (ผู้อยู่ป่าหรือฤๅษี) และสันยาสี (ผู้

แสงหารธรรมเพื่อหลุดพ้น) การแสงหารธรรมในชวงเวลาสุดท้ายของชีวิตจึงเป็นสิ่งที่พึงกระทำตามปรัชญาพื้นฐานของคนในสังคมอินเดีย³⁰

ในอรรถกถาชาดก 39 เรื่อง ได้กล่าวถึงการออกมหาภิเนษกรรมหรือการออกบวชของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งที่ทรงเป็นพระโทธิสัตรี พระองค์ทรงมีความปรารถนาที่จะละกิเลสทั้งปวงมาหลายพระชาติแล้ว ทั้งในพระชาติที่ทรงเป็นพระราชา เป็นพรหมณ์ และเป็นเศรษฐี ชาดกบางเรื่องได้กล่าวถึงต้นเหตุการละกิเลสของพระโทธิสัตรี แล้วออกบวช บางเรื่องพระโทธิสัตรีก็ถือเพศเป็นดาบสอยู่ก่อนที่เรื่องราวในชาดกจะเกิดขึ้น หลักธรรมในการเป็นนักบวชที่ปรากฏในชาดก อาจแบ่งออกได้เป็น การดำเนินชีวิตเป็นนักบวช และการระมัดระวังสตรีเพศ

3.6.1 การดำเนินชีวิตเป็นนักบวช

การเป็นนักบวชนั้น มักมีสาเหตุสำคัญมาจากการเบื่อหน่ายความสุขทางโลก จึงละเรื่องโลกียะทั้งปวง ไปสู่ชีวิตที่เรียบง่าย สมณะ ดังใน สุขวิหารชาดก (55/224-227) พระฤาษีผู้มีความสบายที่ไม่ต้องดูแลราชสมบัติตั้งเมื่อครั้งเป็นพระราชา ถึงกับอุทานว่า "อโห สุขํ อโห สุขํ" หัตถิपालกุมารได้ปฏิเสธาราชสมบัติมาแล้ว ใน หัตถิपालชาดก (61/239-272) โดยแสดงเหตุผลว่าชีวิตมนุษย์นี้สั้นนัก พึงดำรงอยู่ด้วยความไม่ประมาท หนทางแห่งความไม่ประมาทก็คือการละกิเลสออกบวช จากนั้นพระราชารัฏฐ์ทั้งหลายต่างละกิเลส ออกบวชตามหัตถิपालกุมาร

บางครั้งการออกบวชก็มีสาเหตุมาจากได้เห็นผมหงอกแล้วคิดถึงสภาวะที่ใกล้ความตาย จึงคิดออกบวชใน มฆเทวชาดก (55/220-223) และเรื่อง สุสีมชาดก (59/381-394) หรืออาจถืออนิมิตความเสื่อมไปของสรรพสิ่งจากหยาดน้ำค้างใน ยุธัญชัยชาดก (60/63-71) ความเสื่อมของสรีระรูปกาย ในกายนิพพิทชาดก (58/333-336)

อุปสรรคของการออกบวชที่ในชาดกเน้นมากก็คือความผูกพันกับครอบครัว และการใช้ชีวิตแบบฆราวาส ย่อมทำให้การบำเพ็ญธรรมไม่ก่อให้เกิดผล และจำต้องเดินคนละทางไปในที่สุด ดังที่พระมหาชนกทรงยกเหตุผลมากล่าวแก่พระนางสีวลี ใน มหาชนกชาดก (63/75-154) ถึงสามข้อด้วยกัน ข้อแรก พระองค์ทรงพบนางกุมาริกาคนหนึ่งสวมกำไลจึงตรัสถาม นางกุมาริกากราบทูลพระโทธิสัตรีและพระนางสีวลีว่า

³⁰ อาร์. เอน. ทันเทกร, "การปกครองของอินเดียโบราณ," แปลโดย พรเพ็ญ อันทระกุล วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร 7 ฉ 2 (2527-2528) : 119.

ข้าแต่พระสมณะ เสียงเกิดแต่กำไลสองอันที่สวมอยู่ในข้อมือของข้าพเจ้านี้กระทบกัน ความที่กำไลทั้งสองกระทบกันนั้นเป็นเหตุแห่งเสียงกำไลอันหนึ่งที่สวมอยู่ในข้อมือของข้าพเจ้านั้น ไม่มีอันที่สองจึงไม่ส่งเสียง เป็นเหมือนนักปราชญ์สงบนิ่งอยู่ บุคคลสองคนก็วิวาทกัน คนเดียวจักวิวาทกับใครเล่า ท่านผู้ใคร่ต่อสวรรค์จงขอความเป็นผู้อยู่คนเดียวเถิดฯ (63/90-91)

กำไลสองวงในข้อมือข้างเดียวกันย่อมแสดงถึงชีวิตครอบครัวแบบฆราวาส เมื่อคนสองคนอยู่ด้วยกันย่อมมีเรื่องกระทบกันเป็นธรรมดา ซึ่งมีไช้หนทางแห่งความสงบ ดังนั้นถ้าปรารถนาชีวิตที่สงบสันติอย่างแท้จริง จึงควรจะอยู่คนเดียวและดำเนินชีวิตเป็นนักบวช

เมื่อพระมหาชนกได้ทรงพบกับนายช่างศร และทรงเห็นเป็นแนวทางแสดงธรรม พระองค์จึงตรัสถามถึงการหลับตาข้างหนึ่งเพื่อเส็งลูกศร นายช่างศรกราบทูลว่า

ข้าแต่พระสมณะ การเส็งด้วยจักษุทั้งสอง ปรากฏว่าเหมือนพราไปไม่ถึงที่คิดเบื้องหน้า ย่อมไม่สำเร็จความดัดให้ตรง ถ้าหลับจักษุข้างหนึ่ง เส็งดูที่คิดด้วยจักษุอีกข้างหนึ่ง เส็งได้ถึงที่คิดเบื้องหน้า สำเร็จความดัดให้ตรง บุคคลสอง คนก็วิวาทกัน คนเดียวจักวิวาทกับใครเล่า ท่านผู้ใคร่ต่อสวรรค์ จงขอความเป็นผู้อยู่คนเดียวเถิดฯ (63/92)

คำกราบทูลของนายช่างศรนั้น แสดงธรรมเรื่องการอยู่ร่วมกันของชีวิตครอบครัว ย่อมมีการแก่งแย่งกัน แต่ถ้าอยู่คนเดียวก็ย่อมอยู่อย่างสงบสันติได้ แม้พระนางสิวลีจะทรงได้ยินอย่างนั้น แต่พระนางก็ยังคงเสด็จตามพระมหาชนก พระองค์จึงต้องแสดงธรรมอีกครั้งเป็นครั้งสุดท้าย ด้วยการถอนต้นหญ้ามุงกระท้ายออกจากกอ แล้วทรงกล่าวกับพระนางว่า

หญ้ามุงกระท้ายที่ติดกันอยู่แต่เดิม ซึ่งอาตมาถอนแล้วนี้ ไม่อาจสืบต่อกันไปได้อีกฉันใด ความอยู่ร่วมกันระหว่างเธอกับอาตมาก็ไม่อาจสืบต่อได้อีกฉันนั้น เพราะฉะนั้น เธอจงอยู่ผู้เดียว อาตมาก็จะอยู่ผู้เดียวเหมือนกัน(63/153)

จะเห็นได้ว่า กว่าที่พระมหากษัตริย์จะทรงตัดความผูกพันให้พระนางสวีสลีเข้าพระทัยถึงความแตกต่างของการใช้ชีวิตครอบครัวกับการออกบรรพชา ก็ต้องใช้เวลาและปัญญาในการแสดงธรรมในเรื่อง พันธนาคารชาดก (57/275-280) ก็เช่นกัน พระชาตินี้ พระโพธิสัตว์เป็นคนรับจ้างกว่าที่ พระโพธิสัตว์จะทรงออกบวชได้ ก็ต้องใช้ชีวิตครอบครัวกับสตรีที่มารดาจัดหาให้แต่งงานด้วย และต้องรอให้ภรรยาคลอดบุตรเสียก่อน และเมื่อตัดสินใจจะบวชแน่แล้ว ภรรยาก็ยังขอร้องและขอผัดผ่อนให้บุตรนั้นเติบโตก่อนอีก แต่ในที่สุดก็หนีไปบวชจนได้

ใน กุมภการชาดก (59/344-361) กล่าวถึงช่างปั้นหม้อ ที่มีความศรัทธาจะออกบวชเมื่อได้ฟังพระปัจเจกพุทธเจ้า 4 พระองค์แสดงธรรม แต่ช่างปั้นหม้อยังมีภาระต้องเลี้ยงดูบุตรถึง 2 คน เพราะภรรยาไปบวชก่อนแล้ว ช่างปั้นหม้อใช้เวลาดูแลบุตรจนกระทั่งบุตรทั้งสองเติบโตพอที่จะดูแลตนเองได้ จึงออกบวชในภายหลัง

อรุณกถาชาดกแสดงให้เห็นว่า การเป็นนักบวชไม่ใช่เรื่องที่จะกระทำได้ง่าย เพราะนอกจากจะเป็นการฝืนสภาพความปรารถนาตามกิเลสธรรมชาติแล้ว การดำรงชีวิตแบบนักบวชยังเน้นที่ความเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย สงบ สมถะ และไม่สะสมทรัพย์สิ่งของ แม้แต่เกลือ ดังใน คันธารชาดก (59/319-331) เมื่อพระเจ้าคันธารราชทรงสละราชสมบัติแล้วออกบรรพชาเป็นดาบส พระองค์ทรงดำรงอยู่อย่างสมถะมาก แต่พระสหายของพระองค์กับกักตุนเกลือไว้บริโภค พระองค์จึงทรงแสดงธรรมสั่งสอนให้ละกิเลสและเลิกสะสมสิ่งใดๆ ตามแนวทางการดำเนินชีวิตของนักบวช เช่นกันกับการดำเนินชีวิตของอภิตติดาบสซึ่งอันเฉพาะไพบรมาภิกษุเมื่อนั้น ใน อภิตติชาดก (60/280-293)

หลักธรรมในการประพฤติพรหมจรรย์ปรากฏในเรื่อง จุลนารทกัศสปชาดก (60/245-254) กัศสปดาบสผู้เป็นบิดาได้กล่าวสั่งสอนนารทกุมารผู้ประพฤติพรหมจรรย์ว่า

เจ้าอย่าเสพของมีพิษ จงเว้นเหวโดยเด็ดขาด อย่าจมน
อยู่ในเปือกตม ในที่ใกล้สรพิษ จงเตรียมตัวให้พร้อม (245)

กัศสปดาบสขยายความให้บุตรฟังว่าสิ่งที่เป็นพิษคือสุรา สิ่งที่เป็นเหวคือสตรีทั้งหลาย สิ่งที่เป็นเปือกตมคือการสรรเสริญสักการะบูชา และสิ่งที่เป็นสรพิษของพรหมจรรย์คือพระราชานอกจากนี้ ยังสอนให้บริโภคพอประมาณ และมีให้ใส่ใจในรูปของสตรี ซึ่งถือว่าเป็นภัยอย่างยิ่งต่อเพศพรหมจรรย์ของบุรุษ

การเป็นนักบวชที่ต้องถือเพศพรหมจรรย์นั้นจำต้องละเว้นกิเลสแม้เพียงการสูดดมกลิ่นดอกบัวที่บ้านริมสระ ดังที่ปรากฏในเรื่อง **อุปสังฆบุปผชาดก** (59/180-186) ดาบสในเรื่องนี้ได้ถูกนางเทพธิดาที่สถิตอยู่ ณ โคนต้นไม้กล้วยตากเตือนให้เกิดความสลดใจว่าเป็นผู้ได้ชื่อว่าขโมยสูดกลิ่นดอกบัว การเป็นนักบวชซึ่งถือว่าเป็นผู้สะอาดจึงจำต้องระมัดระวังกิจมายิ่งกว่าฆราวาสทั่วไป พระบรมศาสดาก็ได้ทรงตักเตือนให้นักบวชรู้จักสำรวมอากัปกริยามิให้มีความคะนองจนเกินพอดี ใน **วิมาสาทชาดก** (59/187-193) เรื่องนี้ท้าวสักกะได้เสด็จลงมาตักเตือนนักบวชทั้ง 7 รูปให้ตั้งอยู่ในความเพียรบำเพ็ญธรรมแทนที่จะเล่นกีฬาคะนองไปแบบฆราวาส

ไม่เพียงแต่นักบวชควรดำเนินชีวิตด้วยความสมถะเรียบง่ายแล้ว แม้เมื่อมีโอกาสเป็นผู้ขอ พระบรมศาสดาก็ทรงให้ขอได้น้อยที่สุดตามความจำเป็น ดังที่พระพุทธองค์ทรงยกเรื่อง **พรหมทัตตชาดก** (58/538-544) มาเป็นอุทาหรณ์ ในเรื่องนี้พระเจ้าพรหมทัตทรงปวารณาพรานมณเฑาะว์ว่าจะขอสิ่งใดก็จะให้ ดาบสคิดจะขอร่มและรองเท้า แต่ก็ยั้งไว้ถึง 12 ปี เช่นเดียวกับเรื่อง **มณิกัณฐชาดก** (58/22-29) พระบรมศาสดาก็ทรงเล่าถึงการขอของรัก ซึ่งยอมไม่เป็นที่พอใจของผู้ถูกขอ ในส่วนของปัจจุบันวัตถุของเรื่องนี้ มีสาเหตุของการเล่าเรื่องมาจากการสร้างกุฎิของพระภิกษุที่เริ่มจากการเที่ยวขอชาวบ้าน ซึ่งก่อให้เกิดความไม่พอใจของชาวบ้านทั้งหลาย ดังนั้น แม้ว่าจะเป็นพระภิกษุ หรือที่เรียกว่า "ผู้ขอ" ก็ตาม แต่ไม่ควรขอของที่รักของผู้อื่น

ในเรื่องของการบริโภคก็เช่นกัน ผู้เป็นนักบวชย่อมละความโลภทั้งทรัพย์สินสิ่งของและอาหารการกิน ใน **กุกุททาลชาดก** (56/166-173) กล่าวถึงการฝึกฝนจิตของพระสารีบุตร ที่ติดในรสอาหารจนต้องบวชแล้วสึกถึง 6 ครั้งกว่าที่ท่านจะปลงเรื่องรสอาหารได้ เช่นกันกับการดิตรสมะม่วงของพระโพธิสัตว์ใน **กิงฉันทชาดก** (61/295-318) เรื่องนี้พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นฤๅษีได้ฉันทมะม่วงที่ลอยมาตามน้ำ แล้วเกิดดิตรสร้อยนั้น จนไม่ฉันทอย่างอื่น ได้แต่เฝ้าคอยมะม่วงที่ลอยน้ำมาอีก นางเทพธิดาจนลงมาเตือนสติฤๅษีจนสามารถละกิเลสได้

หากนักบวชติดในรสอาหารหรือโลกในเรื่องอาหารการกิน ปล่อยให้กิเลสครอบงำจนถึงกับเบียดเบียนผู้อื่นแล้ว ก็จะได้รับโทษอย่างหนัก ดังที่พระโลสกะได้รับใน **โลสกชาดก** (56/1-15) เรื่องนี้กล่าวถึงวิบากกรรมของพระอรหันต์รูปหนึ่งในสมัยพุทธกาลชื่อ พระโลสกะ ซึ่งเป็นผู้ไม่เคยได้รับภัตตาหารอย่างเพียงพอ ตั้งแต่แรกปฏิสนธิกระทั่งวันที่จะปรินิพพาน ทั้งนี้เป็นเพราะเหตุจากบุรพกรรมในอดีตพระโลสกะบวชเป็นภิกษุรักษาศีล บำเพ็ญวิปัสสนาในบ้านของเศรษฐีคนหนึ่ง วันหนึ่งมีพระอรหันต์จากป่าหิมพานต์มาทำนุและรับภัตตาหารในบ้านของเศรษฐี ภิกษุโลสกะเกิดความริษยาพระผู้มาใหม่ จึงกลั่นแกล้งโดยนำอาหารที่เศรษฐีฝากไปถวายพระอรหันต์ ไปทำลายทิ้งเสีย ภิกษุโลสกะจึงกลายเป็นมนุษย์เปรต หลังจากใช้กรรมอยู่ในนรกเป็นเวลานานและไปเกิดเป็น

ยักษ์ เป็นสุนัขขี้อุนาน จึงได้กลับมาเกิดเป็นอีกคนอีกครั้ง แต่เป็นคนเขี้ยวใจ อยู่อย่างอดอยาก แม้จะได้ฝากตัวกับอาจารย์ที่ศาศปาโมกข์ซึ่งก็คือพระโพธิสัตว์ แต่ก็เป็นคนขี้อยู่ดีต้องผจญกับวิบากกรรมอีกนานปีประการจนกระทั่งจบชีวิตไปตามยถากรรม

ชาดกเรื่องนี้ แสดงกรรมจากการเบียดบังอาหารที่เป็นของพระอรหันต์ ผู้กระทำความผิดได้รับโทษทัณฑ์ท้าววิคฺคณจนกว่าจะใช้หนี้หมด จึงจะสิ้นสุดแห่งโทษนั้น

ผู้เป็นนักบวช ควรเป็นผู้มีความประพฤติเป็นแบบอย่างให้แก่ฆราวาสหรือคนทั่วไป ดังในเรื่อง ทัพพปุปผชาดก (59/241-252) กล่าวถึงพระภิกษุอุปนันทะ ซึ่งมักสะสมสิ่งของมากมาย พระบรมศาสดาตรัสเล่าเรื่องสุนัขจึงแจกแบ่งปลาให้แก่ยาก 2 ตัว ส่วนตนเองได้พุ่งปลาไป

การดำเนินชีวิตเป็นนักบวชจึงเป็นเรื่องสำคัญเพื่อแสดงความจริงจังที่จะละกิเลส ดังที่พระโพธิสัตว์ได้ทรงยืนยันถึงความตั้งใจจะบำเพ็ญเพียรในการออกบรรพชา แม้ว่าพระองค์จะได้ครองราชสมบัติต่อจากพระบิดา ก็ตาม ใน เตมียชาดก (63/1-74) เมื่อพระเตมียกุมารได้ออกผนวชตามที่พระองค์ได้ทรงตั้งพระทัยไว้แล้ว พระบิดาของพระองค์ได้ทรงขอร้องให้พระเตมียกุมารกลับไปครองราชย์ แต่พระเตมียกุมารกราบทูลว่า

มหาบพิตรจะให้อาตมภาพเสื่อมไปเพราะทรัพย์ทำไม บุคคลจะตายเพราะภริยาทำไม ประโยชน์อะไรด้วยความเป็นหนุ่มสาวซึ่งต้องแก้ทำไมจะต้องให้ชราครอบงำ ในโลกสันนิเวสซึ่งมีชราและมรณะเป็นธรรมดา นั้น จะเปล็ดเปล็นไปทำไม จะเล่นหัวไปทำไม จะยินดีไปทำไม จะมีประโยชน์อะไรด้วยการแสวงหาทรัพย์ จะมีประโยชน์อะไรด้วยบุตรและภริยาแก่อาตมภาพ ...ใครเล่าจะพึงรู้ว่าตายพรั่งนี้ เพราะความผิดผ่นกับมัจจุราชผู้มีเสนาใหญ่ฉันไม่มีเลย...(63/16)

การตระหนักถึงมรณภัยที่จะมาเยือนนั้น เป็นเรื่องที่พระมหาชนกทรงระลึกได้ถึงถึงความทุกข์ทรมานในนรก และปรารถนาจะหลีกเลี่ยงหนีสภาพนั้น จึงขอบรรพชาเพื่อละกิเลส และเป็นการสร้างกุศลให้ห่างไกลจากความทรมานดังกล่าว

ในเรื่อง เนมิราชชาดก (63/213-302) ก็เช่นกัน เมื่อพระเจ้าเนมิราชทรงสงสัยว่า ทานหรือพรหมจรรย์จะมีผลานิสงส์มากกว่ากัน ท้าวสักกะได้ตรัสถึงคุณของพรหมจรรย์ว่ามีมากร้อยเท่าพันเท่าแสนเท่ากว่าการบริจาคทาน เพราะการถือพรหมจรรย์เป็นเรื่องยากยิ่งที่ปุถุชนจะพึงปฏิบัติได้โดยง่าย

การบรรพชาถือถือว่าเป็นการรักษาพรหมจรรย์ และแสดงความมุ่งมั่นที่จะละกิเลส ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในข้างต้น อุปสรรคสำคัญของการรักษาพรหมจรรย์คือการมีจิตใจที่มั่นคงแน่วแน่ที่จะใช้ชีวิตเป็นบรรพชิตโดยไม่หวนกลับมาปรารถนาความสุขทางโลกอีกต่อไป และอีกประการหนึ่งถือถือว่าเป็นอุปสรรคสำคัญเช่นกัน คือการได้ใกล้ชิดกับเพศตรงข้าม สตรีทั้งหลายจึงถือเป็นศัตรูของการถือพรหมจรรย์ของภิกษุหรือดาบสทั้งหลาย และในพุทธศาสนาเองก็ต้องกำหนดพระวินัยไว้มากมายเพื่อป้องกันความสัมพันธ์กับสตรีเพศ ดังที่ได้มีการกำหนดหลักปฏิบัติขั้นพื้นฐานของนักบวช ได้แก่ ศีลชั้นสูง 4 ประเภท เรียกว่า ปาวิสุทธิศีล 4 มีรายละเอียด ดังนี้

1. ปาฏิโมกขสังวร สำรวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นข้อที่พระพุทธเจ้าห้ามทำตามข้อที่พระองค์อนุญาต
2. อินทริยสังวร สำรวมอินทริย์ 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้ยินดียินร้ายในเวลาเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ รู้ธรรมารมณด้วยใจ
3. อาชีวปาวิสุทธิ เลี้ยงชีวิตโดยทางที่ชอบ ไม่หลอกลวงเขาเลี้ยงชีวิต
4. ปัจฉยปัจฉเวกขณะ พิจารณาเสียก่อนจึงบริโภคปัจจัย 4 คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ เกาส์ข ไม่บริโภคด้วยตัณหา³¹

ศีลชั้นสูง 4 ข้อนี้ได้เป็นข้อกำหนดแนวประพฤติปฏิบัติสำหรับผู้บวชให้อยู่ในกรอบของศีลที่เหนือกว่าปุถุชนทั่วไป การใช้ชีวิตเป็นนักบวชจึงมิใช่เรื่องง่ายที่คนทั่วไปจะพึงปฏิบัติได้ ซึ่งต้องอาศัยปัจจัยของความตั้งใจที่แน่วแน่มารประกอบด้วย

3.6.2 การระมัดระวังสตรีเพศ

ในอรรถกถาชาดกมักมีข้อความกล่าวโทษสตรีว่าเป็นภัยต่อบุรุษ โดยเฉพาะผู้ตั้งมั่นในพรหมจรรย์ เมื่อบุรุษใดปรารถนาจะทำลายพรหมจรรย์อันเป็นที่ตั้งของฉานสมาบัติแล้ว สตรีย่อมตกเป็นเครื่องมือของผู้นั้นมาทำลายพรหมจรรย์ของนักบวช ดังที่ปรากฏใน อลัมพูสาชาดก (61/632-657) และ นหินิกาชาดก (62/1-34)

³¹ ปรีชา ช่างขวัญเย็น, "การศึกษาจริยศาสตร์สังคมในพุทธศาสนาในเชิงวิจารณ์."

ขาดกทั้งสองเรื่องกล่าวถึง อีสึสิงคกุมาร ซึ่งเป็นบุตรของแม่เนื้อตัวหนึ่งที่ได้กินน้ำเชื้อของดาบสแล้วเกิดตั้งท้อง อีสึสิงคกุมารได้บำเพ็ญทานแก่กล้าจนท้าวสักกะต้องส่งนางเทพธิดาชื่ออลัมพุสามาทำลายตบะ ในขณะที่เรื่อง นพินิกาชาดก ท้าวสักกะได้ไปเฝ้าพระราชอาของค์หนึ่งแล้วให้ส่งพระธิดาชื่อ นพินิกามาทำลายตบะของอีสึสิงคกุมาร

จะเห็นว่า การทำลายตบะของผู้เป็นนักบวชนั้น มักเกิดจากสตรีเพศ ในกรณีของอีสึสิงคกุมารนี้ถึงกับล้มสภาพความเป็นนักบวช ปล่อยเวลาไปกับความสุขแบบชีวิตฆราวาสจนกระทั่งมีบุตรหลายคน แต่ในขาดกบางเรื่อง เมื่อดาบสได้ปล่อยให้กิเลสครอบงำชั่วคราว แต่ในที่สุดก็กลับมาบำเพ็ญตบะอีกครั้ง เมื่อได้คิดใคร่ครวญจนเกิดปัญญา ดังใน สังกัปปราศขาดก (58/1-11) อินทริยขาดก (59/552-570) หริตจขาดก (59/647-658) และ โลมสกัสนชขาดก (59/684-696)

นอกจากนี้ ผู้ที่เป็นบุตรของดาบส ซึ่งด้อยทั้งวิญญูคุณวิมุติ ประสบการณ์และปัญญา ก็ย่อมตกอยู่ในอำนาจของกิเลสได้ง่าย จึงมักถูกสตรีล่อลวงจนไม่อาจรักษาพรหมจรรย์ไว้ได้ ดังในเรื่อง อุทัญจนีขาดก (56/405-408) อรัญญขาดก (58/693-697) และ หลัททราศขาดก (59/710-717) ดาบสผู้เป็นบิดา จึงสั่งสอนบุตรให้ตระหนักถึงธรรมชาติของสตรี ซึ่งจะเป็นภัยต่อการถือเพศบรรพชิต สตรีจึงเป็นเพศที่มีแต่ความมักมากในกาม และเป็นเพศที่เรียกร้องให้บุรุษต้องตามใจเสมอ ดังมีคำสอนของดาบสผู้เป็นบิดาใน อุทัญจนีขาดก ว่า

หญิงโฉดผู้นำของไปด้วยหมอน้ำ เบียดเบียนฉัน ผู้มีชีวิต
อยู่อย่างมีความสุข จะขอน้ำมันหรือเกลือ ก็ด้วยการกล่าวคำอ่อนหวาน
ฐานภรรยา (56/405)

เมื่อบุตรดาบสได้ตระหนักถึงการเอาแต่ใจของสตรี เขาก็กลับมาถือเพศเป็นนักบวชกับบิดาดังเดิม

การเป็นนักบวชจึงต้องระมัดระวังเพศตรงข้ามโดยไม่เข้าไปใกล้ชิด หากผู้จะบวชเป็นสตรีที่ปรารถนาการออกบวช เช่นนางอสิตาทู ในเรื่อง อสิตาทูขาดก (57/444-448) นางก็ต้องจากครอบครัวไปใช้ชีวิตลำพังที่วัดหลังจากที่นางได้รับการอนุญาตจากสามีแล้ว ทั้งนี้เพื่อนางจะได้ไม่กลับไปใกล้ชิดกับสามีอีกเมื่อตัดสินใจออกบวชแล้ว หรือใน ภิสกขาดก (60/402-421) กล่าวถึงกุมารและกุมารีผู้เป็นน้องของมหากาญจนกุมารได้ละกิเลส และถือพรหมจรรย์ ออกบวชทั้งหมดเมื่อบิดามารดาเสียชีวิต

หลักในการเป็นนักบวชเป็นเนื้อหาส่วนหนึ่งที่ปรากฏในอรรถกถาชาดก โดยเน้นที่การดำเนินชีวิตในเพศพรหมจรรย์และการระมัดระวังสตรีเพศ เหตุที่ใจความสำคัญเน้นที่สตรีเพศว่าเป็น ศัตรูหรือเป็นอุปสรรคต่อการถือพรหมจรรย์ก็เพราะสังคมในสมัยพุทธกาลนั้น นักบวชส่วนใหญ่เป็นเพศชาย โดยเฉพาะพระภิกษุในบวรพุทธศาสนา ซึ่งมีบทบาทเป็น "ผู้ฟัง" เรื่องราวชาดกเหล่านี้โดยตรง สตรีเพศจึงจัดเป็นเพศตรงข้ามที่เป็นอุปสรรคของการรักษาศีล และการบำเพ็ญฌานสมาบัติ อย่างไรก็ตาม พระพุทธองค์ก็ทรงเปิดโอกาสให้สตรีบวชเป็นภิกษุณีได้ในพุทธศาสนา การดำเนินสตรีเพศในชาดกจึงมิใช่เรื่องของกรกตขี้นหรือจำกัดสิทธิทางเพศ แต่เป็นการแสดงโทษของผู้ที่เป็นอุปสรรคต่อเพศนักบวชของบุรุษเท่านั้น

สาระคำสอนที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้นนี้ สามารถแสดงให้เห็นเป็นตาราง (ดูตารางในภาคผนวก ก) ได้ว่าอรรถกถาชาดกแต่ละเรื่องสอนหัวข้อใด แม้ว่าในเรื่องหนึ่งๆอาจมีหัวข้อคำสอนหลายข้อ แต่เพื่อไม่ให้เกิดความสับสน ผู้วิจัยได้จัดเฉพาะหัวข้อที่เป็นคำสอนหลักในอรรถกถาชาดกแต่ละเรื่องเท่านั้น ในตารางสาระคำสอนจะจัดหัวข้อที่เป็นทั้งคุณและโทษ เช่น "ปัญญา" จะรวมทั้งหัวข้อคำสอนที่ว่าด้วยคุณของการมีปัญญาและโทษของการไม่มีปัญญาไว้ด้วยกัน เพื่อให้สะดวกต่อการเก็บข้อมูลว่าในแต่ละหัวข้อคำสอนนั้น มีอรรถกถาชาดกกี่เรื่อง ทั้งนี้จะเห็นว่า ในอรรถกถาชาดกมุ่งสอนหัวข้อคำสอนเรื่องปัญญาเป็นสำคัญ จึงได้เน้นย้ำทั้งคุณและโทษของปัญญาที่ควรจะนำไปใช้ในทางสัมมาทิฐิ เพื่อให้ชีวิตของตนดำเนินไปในทางที่ถูกต้อง หัวข้อคำสอนที่มีความสำคัญรองลงมาคือ เรื่องของความโลภ และการคบมิตรตามลำดับ ดังตารางแสดงปริมาณสาระคำสอนในอรรถกถาชาดก

ตารางแสดงปริมาณสาระคำสอนในอรรถกถาชาดก

สาระคำสอน	จำนวนเรื่อง	คิดเป็นร้อยละ
ปัญญา	111	20.29
เพียร	20	3.66
วาจา	23	4.20
ประมาณตน	23	4.20
โลภ	63	11.52
อดทน	13	2.38
รู้กาลเทศะ	7	1.28

สาระคำสอน	จำนวนเรื่อง	คิดเป็นร้อยละ
ทาน	39	7.13
คบมิตร	46	8.41
กตัญญู	34	6.22
เคารพ	7	1.28
สามัคคี	13	2.38
ครองเรือน	32	5.85
ปกครอง	33	6.03
รับราชการ	15	2.74
บรรพชา	39	7.13
หลงใหลมาตุคาม	29	5.30
รวม	547	100

ตารางข้างต้น ได้แสดงให้เห็นว่า คำสอนเรื่องที่สำคัญและเป็นหัวใจของคำสอนทั้งหมด คือ การมีปัญญา ในการคิดพิจารณาแยกแยะความดีความชั่ว ตระหนักรู้ถึงสิ่งที่ควรทำและไม่ควรทำ ขณะเดียวกันควรเป็นผู้มีคุณธรรมประกอบกัน ด้วยเหตุว่า หากมีปัญญาแต่ไม่มีคุณธรรมย่อมทำชั่วได้มากกว่าผู้อื่น แต่ถ้าไม่มีปัญญาก็ไม่อาจสั่งสอนได้ ดังที่พระบรมศาสดาทรงจำแนกบุคคลโดยเปรียบกับดอกบัว 4 เหล่าตามกำลังปัญญา ดังนั้น คนทุกคนในสังคมก็สามารถเป็นคนดีได้เมื่อได้รับการสั่งสอน และมีปัญญาสำหรับการเรียนรู้ ซึ่งไม่เกี่ยวกับชาติตระกูล ชนชั้นวรรณะ ฐานะเงินทอง และบทบาทหน้าที่ในสังคม

สาระคำสอนในอรรถกถาชาดกเน้นหลักในการดำเนินชีวิต โดยเฉพาะการดำรงชีวิตแบบฆราวาสหรือผู้ครองเรือน ได้แก่ รู้จักใช้ปัญญาให้ตนและบริวารรอดพ้นจากอันตราย ใช้ปัญญาเพื่อเตือนสติผู้อื่น ให้รู้จักประมาณตน ไม่ให้ทะนงตนและไม่โลภ ให้มีความอดทน เป็นผู้รู้กาลเทศะ มีวาจาดี และมีความเพียร นอกจากนี้ ยังเน้นหลักในการปฏิบัติตนต่อบุคคลอื่นโดยเฉพาะให้ทาน รู้จักเลือกคบมิตร มีความกตัญญู ให้ความเคารพผู้อื่น และมีความสามัคคี อีกส่วนหนึ่งเป็นคำสอนบุคคลที่มีฐานะและบทบาทต่างๆ ในสังคม ได้แก่ ผู้เป็นสามี ภรรยา ผู้ปกครอง ข้าราชการและนักบวช คำสอนเหล่านี้ ได้แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลต่างๆ ในสังคม ซึ่งได้มีการกำหนดบทบาทและหน้าที่ที่พึงกระทำไว้อย่างชัดเจน

ส่วนสาระคำสอนโดยอ้อมที่ปรากฏในอรรถกถาชาดก ซึ่งได้จากเนื้อเรื่องทั้ง 547 เรื่อง ได้แก่ คำสอนเรื่องกฎแห่งกรรม โดยมีผู้สาธิตคือ ตัวละครต่างๆ ที่เป็นผู้กระทำในเรื่อง การแสดงให้เห็นผลของการกระทำในอรรถกถาชาดก นับว่ามีลักษณะโดดเด่นกว่าวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่นตรงที่มีการอธิบายถึงผลของการกระทำอย่างละเอียดชัดเจน ด้วยการแยกแยะให้เห็นว่า หากทำความดีย่อมได้รับผลดีตอบแทน และหากทำชั่วก็ย่อมได้รับผลชั่ว กล่าวคือ ได้ชี้ให้เห็นเหตุของการกระทำ ที่เกิดขึ้นตั้งแต่การคิด ตั้งใจทำ ที่เรียกว่า มโนกรรม นำไปสู่การลงมือกระทำ ด้วยทางกาย เรียกว่า กายกรรม และทางวาจา เรียกว่า วจีกรรม และเสนอผลของการกระทำนั้นอย่างเป็นขั้นเป็นตอน โดยมีมโนกรรมเป็นเรื่องที่ต้องให้ความสำคัญ เพราะอรรถกถาชาดกได้ย้ำว่า กรรมนั้นได้เกิดขึ้นจากความคิดในใจแล้ว ดังนั้นแม้ไม่มีผู้ใดล่วงรู้เพราะยังไม่เกิดการกระทำ แต่ก็ต้องได้รับผลของกรรมที่ตนเองก่อขึ้น ดังในเรื่อง กุรุธรรมชาดก (58/188-214) กล่าวถึงความคิดคำนึงของตัวละครต่างๆ ที่แม้ไม่ผลักดันให้เกิดเป็นการกระทำผิด แต่ตนเองย่อมได้รับความไม่สบายใจเป็นพื้นฐาน

ใน โลกสกชาดก (56/1-15) ได้อธิบายถึงผลของการทำความชั่วต่อพระปัจเจกพุทธะ ไว้อย่างเป็นระบบว่า เมื่อพระโลสกะเกิดความโลภแล้ว ความโลภนั้นผลักดันให้เกิดการเบียดบังอาหารของพระอรหันต์ ซึ่งเป็นผู้บริสุทธิ์ พระโลสกะต้องได้รับโทษมากมายทั้งในชาติปัจจุบันที่ต้องกลายเป็นมนุษย์เปรต และในชาติต่อๆ มาซึ่งต้องเกิดเป็นสัตว์และเป็นอมมนุษย์ จนกระทั่งในพระชาติสุดท้ายในสมัยพุทธกาลที่เป็นศิษย์ของพระบรมศาสดา ก็ยังต้องได้รับกรรมนั้นอยู่ คือไม่ได้รับอาหารจนอิมแม่มือเดียว เมื่อจะสิ้นไปในภพนี้แล้ว ท่านจึงได้รับอาหารจนอิมเป็นมือแรกและมือสุดท้ายในชีวิต การแสดงให้เห็นผลของการกระทำชั่วของพระโลสกะ เป็นตัวอย่างที่อรรถกถาชาดกได้อธิบายเรื่องกฎแห่งกรรมได้อย่างละเอียดลึกซึ้ง และเป็นระบบมากกว่าวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น นับว่า กฎแห่งกรรมได้เป็นกรอบความคิดในการสั่งสอนให้คนในสังคมรู้จักเกรงกลัวและละอายต่อบาป ทั้งนี้ เพื่อให้สังคมนั้นดำรงอยู่ได้อย่างปกติสุข

อรรถกถาชาดกจึงมีความสำคัญในฐานะเป็นวรรณคดีคำสอนของไทย ที่มีสาระคำสอนสำหรับฆราวาสทั่วไปและนักบวช คำสอนส่วนใหญ่มุ่งให้คนในสังคมปฏิบัติต่อตนเองและผู้อื่นอย่างไม่เบียดเบียนกัน มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กันรู้จักแบ่งปันให้แก่กัน คำสอนส่วนหนึ่งมุ่งสอนให้รู้จักหน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อกัน ตั้งแต่การปฏิบัติต่อพระภิกษุสงฆ์ พระมหากษัตริย์ตลอดจนข้าทาสบริวาร มีคำสอนสำหรับบุรุษให้รู้จักหน้าที่ของตน ต่อผู้เป็นบิดามารดา ผู้เป็นภรรยาและบุตร ขณะเดียวกันก็มีคำสอนสตรี ให้เป็นบุตรที่ดี เป็นมารดาที่ดี เป็นภรรยาและเป็นลูกสะใภ้ที่ดี คำสอนส่วนหนึ่งมุ่งสอนการดำเนินชีวิตเป็นนักบวช ให้มีจิตใจที่มั่นคงแน่วแน่ในการประพฤติพรหมจรรย์

ไม่ข้องแวะหลงไหลไปกับเพศตรงข้าม มุ่งปฏิบัติเพื่อแสวงหาความสุขอย่างแท้จริง อันเป็นหนทางที่ให้อันานิสงส์ในการปฏิบัติได้มากกว่าการทำงานเป็นหลายร้อยเท่า อรรถกถาชาดกจึงเป็นแหล่งรวมหลักคำสอนที่หลากหลายและลุ่มลึก ทำให้ผู้ประพฤติปฏิบัติได้ใช้ปัญญาในการดำรงชีวิตแบบโลกียสุขให้เป็นไปอย่างเหมาะสม และควรแสวงหาสัจธรรมด้วยการประพฤติพรหมจรรย์หรือออกบวช

ในอรรถกถาชาดกยังแสดงให้เห็นว่าชีวิตของสรรพสิ่งในโลกนี้ ย่อมเป็นไปตามกฎแห่งกรรมของตน ที่จะนำพาให้ชีวิตประสบกับความดีหรือความชั่วขึ้นอยู่กับบุญและบาปของตนที่ได้ทำไว้ ที่สำคัญบาปที่ตนได้กระทำแก่ผู้บริสุทธิ์คือพระปัจเจกพุทธเจ้านั้น เป็นบาปหนักที่สุดเรียกว่าอนันตริยกรรม ผู้นั้นต้องชดใช้กรรมอย่างหนักหนาสาหัสใช้กรรมหลายร้อยชาติ จนกว่าจะได้มีโอกาสทำความดีอีกครั้งจึงจะผ่อนโทษหนักให้เป็นเบาได้ คำสอนที่ครอบคลุมทั้งแนวปฏิบัติในชุมชนและคติธรรมในอรรถกถาชาดกดังข้างต้นนี้ ส่วนหนึ่งมีอิทธิพลต่อสาระคำสอนในวรรณคดีคำสอนของไทย ซึ่งมีจุดมุ่งหมายของการสั่งสอนให้คนในสังคมเป็นคนดี ดังจะได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ของสาระคำสอนเหล่านี้ในบทต่อไป